

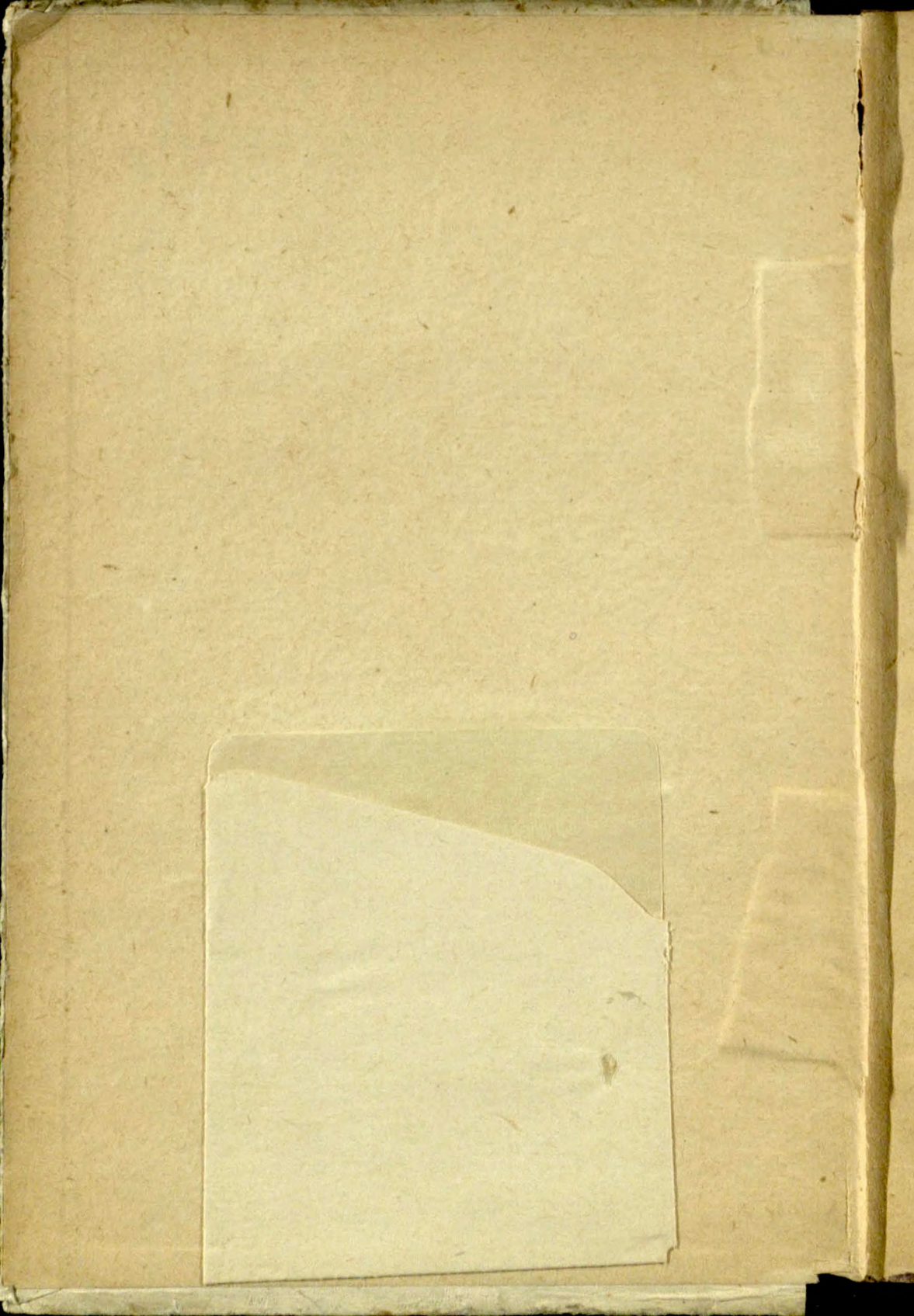
84 (2 рое. Хак)
К 59

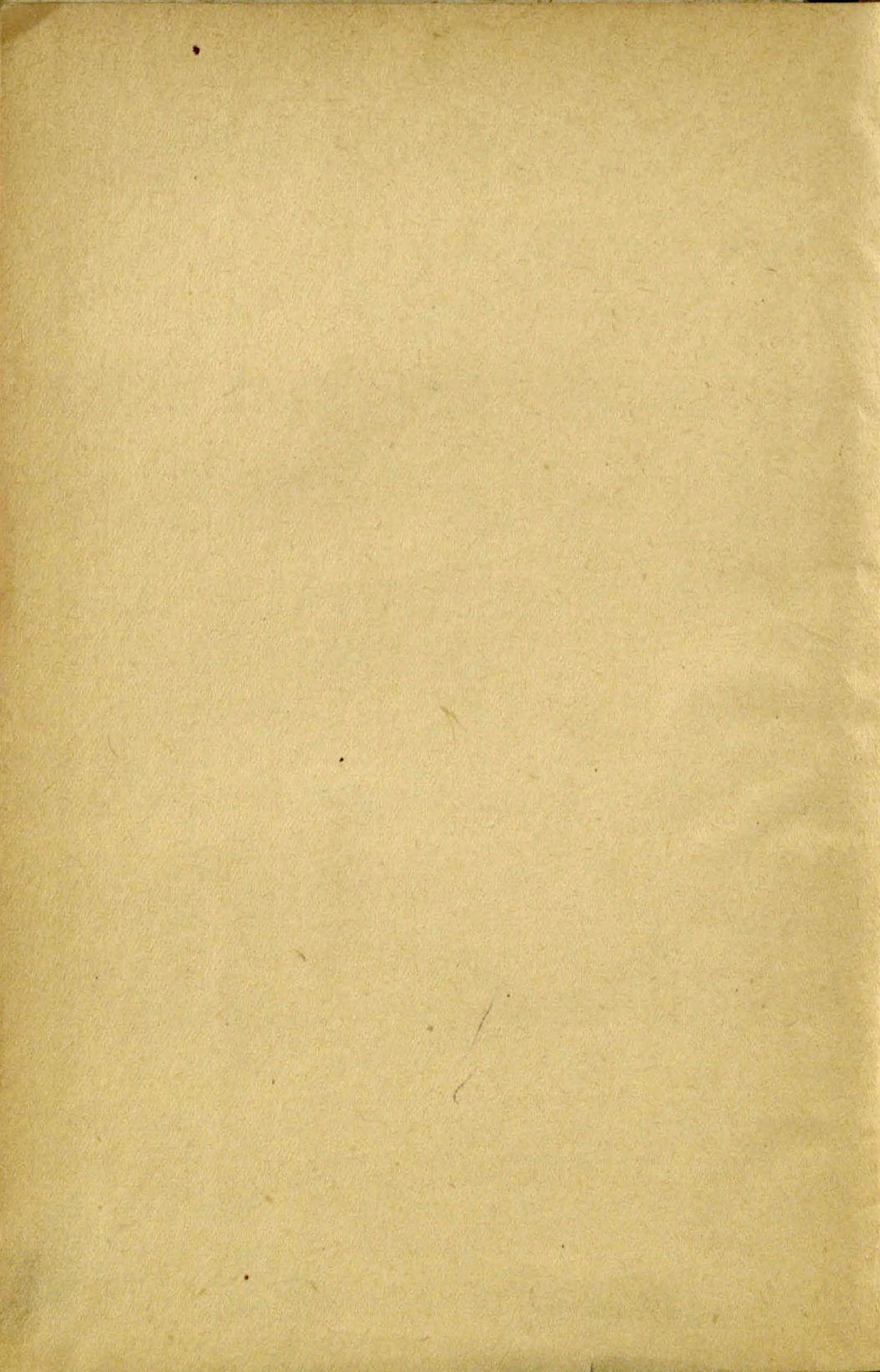
57

КОКОВ М. С., АГЕАНОВ М. А.,
ШТЫГАШЕВ П. Т.

**ХУДОЖЕСТВЕННАЯ
ПРОИЗВЕДЕНИЕЛЕРНИНЪ
СБОРНИГЫ**

ХАКОБНАЦИЗДАТ—1949

84(25X)
K 59

Х

КОКОВ М. С., АРШАНОВ М. А. паза
ШТЫГАШЕВ П. Т.

ХУДОЖЕСТВЕННОЙ
ПРОИЗВЕДЕНИЕЛЕРНИНЪ
СБОРНИГЫ

ХАКАССКАЙ
ОБЛАСТЫАҒЫ НАЦИОНАЛЬНАЙ ИЗДАТЕЛЬСТВО
АБАКАН—1949

4

Х + 59/23.4/3
X

КОКОВ М. С., АРШАНОВ М. А.
и ШТЫГАШЕВ П. Т.

СБОРНИК
ХУДОЖЕСТВЕННЫХ
ПРОИЗВЕДЕНИЙ

(НА ХАКАССКОМ ЯЗЫКЕ)

Составители:

Чанков Д. И., Доможаков В. И.

СОВЕТСКОЙ ХАКАССИЯНЫНЪ ПАСТАҒЫ ПИСАТЕЛЬЛАРЫ.

Советской литературанынъ көп национальной характерлыгъ полчатханы инъ чахсы сарииларынынъ пірсі полча. Советской государствонынъ ленинско-сталинской национальной политиказы СССР-дегі харындас чоннарнынъ культуразынынъ алғым паза прай сариннанъ өзеріне чол пирген.

Харындас республикаларнынъ писательларынынъ, алып алзабыс: белорусской Янко Купало паза Якуб Колас поэттарнынъ стихтары, украинской писатель Гончарнынъ „Знаменосцы“ тіп романы, таджикской Турсун-Заде поэттынъ стихтары паза аннанъ даа пасха көп андағ, чонға хыныстығ, аарлығ произведениелер чілі, социализм страназында СССР-дегі чоннарнынъ культурнай памятниктары чахсы көріліп изучаться полылчалар.

СССР-нінъ харындас национальностьтар писательларынынъ произведениелері көп сборниктарнанъ русскай тілненъ издаваться полылчалар. Олар пасха даа чоннарнынъ тіллеріне тілбестелчелер.

Ол онъдайнанъ, көп национальностьтығ харындас чоннар удур-төдір пілізіп, постарынынъ литератураларын пайытчалар. Андағ палғалыс наа писательларнынъ өзеріне полысча паза чол пирче, аны піс көп национальнай литературанынъ представительлерінінъ творчествозы өсметкенінде көрчөбіс.

Хакаскай литература тынъ чиит, че алынзар парар көп перспективалығ. Хакас чон тынъ пай фольклор пүдір-салған: тахпахтар, ырлар, сөспектер, тапчанъ ныхахтар паза тынъ хынығ, алыштығ ныхахтар.

Хакас чон, харасхы, пазығдағы чуртас вектерін тобыра, төлденъ төлге чоохтап, поэзиянынъ устнай творчествозын пуўнгі күнге читірген. Революция алнындағы Хакассияда чоннынъ ол пай творчествозына хайығ салып, аны чыып,

изучать поларына условиелер чох полған. Хакас чоннынъ хан тузында поэзиянынъ письменнозы даа чох полчанъ.

Советскайла ўлгүнинъ тузында хакасскай фольклорны чыып, аны прай сариннанъ изучать поларға прай условиелер бирлгеннер.

Революция алындағы хакас чоннынъ фольклорында — ныхахтарда, тахпахтарда паза ырларда — піс чоннынъ хачан-да чыхсы чуртас поларына изенген сағыстарын көрчөбіс. Иди, ныхахтарнынъ геройлары — чох-чоостар хачан даа хыйға, өткін иде көзиділіп, постарынынъ пай, хан, абыс ырчыларын чинъедірлер.

Хан тузындағы тахпахтарда істенчі чоннынъ аар, хомзынып чуртааны истілче:

Ах чазызар сығып, көрзем,
Ах от пазы чайхалча;
Арға чоннынъ чобаан көрзем,
Ала хараамнанъ час ахча.

Че чоннынъ ўнінде, хомзыныс ырларынанъ хада, пазыгданъ поэзия — күрезіг ырлары истілче. Чон аразындағы тахпахчылар паза хайчылар постарынынъ пайларынынъ алында чалтанмин, оларға тоғыр күрезер көнъілерін көзидіп ырлачанънар.

Хакастарнынъ алыптыг ныхахтарындағы алыптар көбізін чоннынъ ўчўн күрезедірлер (Ала-хартыға, Алтын-иргек паза аннанъ даа пасхалары). Олар, бір дее чалтанмин, ханға-пайларға тоғыр, алайба ныхахтағы чудовищелерге (Хара-моос, Ўзўт-арыг, аннанъ даа пасхалары) күресчелер. Оларнынъ образында иргіде көчип-чөрчөнъ хакас поэзиянынъ классовай паза тастындағы ырчызын көрчөнъ.

Иди хакас чоннынъ иргіде чуртааны паза чыхсы чуртасха килерге сағынчаа чон творчествозынынъ инъ чыхсы образецтарында көзиділ-парған.

Советскай ўлгү турғали Хакассия таниры чох иде пасха пол-парған. Сталинскай пятилеткалар чылларында электричество оттары чарыбысханнар, алтын промышленнозы өс-парған, Хакассиянынъ амды істенчі чоннынъ холиндағы, нима чыхсы өзедірген чазыларына тракторлар, комбайннар килгеннер, тоғысчылар паза школа, клуб, больницалыг, стационай посёлоктар өсклеп парғаннар.

Поэзиянынъ тузында Чехов, күстіг Енисейнинъ хазында полып, сағын-турған: „Хайдаг ла толдыра, хыйға паза күстіг чуртас хачан-полза пу суғнынъ хастарын чарыдыбызарни!“

Ырах нимес ол тус, хачан Хакассияда южно-сибир-
ской магистральнынъ рельстері чалтрабызып, Абаканны
СССР-нинъ западнай чардыгынанъ піріктір-саларлар. Ан-
дада пазох наа онъдайлар азылып, Хакасскай автономнай
область уламох тынъ ѳнъненібізер.

Советскай времяда чатханнанъ хомыс таа наа онъдай-
нанъ ѳнненібіскеннер. Хайчылар Ленинненъер, Сталин-
нанъар паза сталинскай конституцияданъар наа ырлар
пүдір-салғаннар. Олар постарынынъ тахпахтарынанъ Вели-
кай Отечественнай чаа чылларында фашизмны чинъерге
хабасханнар. Амды олар колхоз чазыларындағы ѳрініс
істенізіненъер, социалистическай істеністівъ геройлары-
нанъар, Советтар страназындағы ѳріністіг, көгліг чуртас-
танъар ырласчалар.

Пастагызын на, Советскай ѳлгү тузында, пістінь көп
национальностыг литературанынъ инъ чииттерінінъ пірсі
— хакасскай литература ѳзіп пастаан. Анынъ фольклор-
данъ пасха традициязы, поэзынынъ классиктары чох пол-
ған. Ол пастагы тустарда (хаалағларда) фольклорданъ сы-
ғара тѳстеліп, ағаа чѳленіп ѳзіп пастаан. Хакассияда пас-
тагы поэттар—М. Коков, М. Аршанов, П. Штыгашев фор-
мироваться полылғаны алнынзар улуг хаалағ полған. Піс-
ке, іди хакасскай литератураны тѳстееннернінъ хайдаг
туза киргенін піліп, хакасскай литературанынъ аннанъ
андар ѳзеріне хайдаг полызыг иткенін паалап пілерге
кирек.

Тынъ чиитте ѳреп парған комсомолец—поэт М. Коков
Хакассиянынъ инъ пастагы драматургы полча. Ол Хакас-
сияда Советскай ѳлгүні пиктир алнындағы, 1918—20 чыл-
лардағы, хакас чоннынъ кўрезиин көзідіп, „Акун“ тіп
пьеса пас-салған. Ол пу драма советскай ѳлгүнінъ ыр-
чыларынанъ кўрескен чон геройын—Акунны чарых көзіт-
салған. Пірее читпес сариилары пар даа полза, „Акун“
пүүнгі кўнге теере хакасскай драматургияда инъ чахсы
пьесаға саналча.

Аршанов, Штыгашев паза Коков көбізін поэттар-лирик-
тер полчалар. Олар странанынъ ленинско-сталинскай эпо-
хадағы харындас республикаларнынъ чѳбінде хакас чон-
нынъ наа чуртас алғанын паза анынъ сағызын, чўрегін-
дегі ѳрінізін көзідерге хынчанънар.

Пу ѳс поэттынъ инъ чағын ѳбн темалары—Советскай
Союзтынъ чоннарынынъ вождьтары—Ленинненъ Сталин-
нанъар паза партияданъар полча.

Михаил Аршанов Ленинненъер теманы „Ленинненъер“ тип стихотворениезінде чарытча. Лениннің образы конкретнай сарияларынанъ хыныстыг иде чарыдылча. Чоннынъ великай вожді істенчі чонға тынъ чағын полчатханы таныхталча:

Кем полғандыр чир ўстінде
Гений, вожль пролетариаттынъ,
Компартияны тўрткен,
Колхоз хонин тўстеең?

—Ленин.

Кем ни чоннынъ чаасказы ўчўн
Кўп иреені кўр-турчанъ,
Кўп—илбек пілізі сылтаанда
Кўрезігде ырычданъ асхан?

—Ленин.

М. Аршанов партияданъар теманы ідўк сын, художественнай онъдайнанъ чарых кўзіткен. Ол „Сталиннынъ партиязынанъар“ тип стихотворениезінде партиянынъ чон чуртазындағы ролін кўзітче.

Советскай чонны партия устаанынанъ
Социализм пўдірдібіс.

Кўбленістіг чуртыбыстынъ
Кўрген хараа син полдынъ.

Партиянынъ істеністегі чидіглері мындаг образтарча чарыдылча:

Харсахтыг анъ ойлабаан чирі,
Ханаттыг хус тўспеен пусты,
Хаалап, кізі паспаан чазыны
Харазып, картаа кирдінъ, Партия.

Партияданъар тема поэттынъ чўреене тынъ чағын, чен Ленинненъ Сталин аны устапчатханын Аршанов особай лиризмненъ чоохтапча:

Ачых соохтарда, сырлама ізігде
Аарлап (сині) тутханнар Ленин, Сталин.

Партия істенчі чонны чинъіске кўдірген:

Чабырыл-парған отты сыхсырып,
Чалбырандырғазынъ син, Партия!

Ол онъдайнанъ, советскай поэттарнынъ лириказынынъ инъ кирек темалары пістінъ пастағы поэттарнынъ творчествозына кіргеннер. М. Аршанов поэмынынъ стихотво-

рениезінде пу теманы прайзынанъ артых ча хсы паза худо-
жественнай онъдайнанъ чарыт-салган.

Полган на поэттынъ стихотворениелерінде Родинаданъар
тема пар. Полганы ла поэзынынъ онъдайынча Хакассия-
нынъ советскай полчатханын көзідерге күстенче. Ол зада-
чаны оланъай онъдайнанъ сын иде П. Штыгашев толдыр-
ган. „Хакас чирінінъ пайы“ тіп стихотворениезінде ха-
кас чирінінъ палыхнанъ, анънанъ, хуснанъ паза металл-
нанъ пай полчатханын көзітче, пірееде аны конкретизи-
ровать полча:

Көк хаялығ узун чул
Киндір тастығ полчадыр;
Көгер-турған Пулан көл
Көні тагда турчадыр.
Сорлап аххан Нимір суғ
Сайда алтын тутчадыр;
Саалап аххан Нині суғ
Сарығ тіген пирчедір.

Коковнанъ Аршанов ол теманы аннанъох артых чарыт-
ханнар.

Поэттар, пастағы опыттарында фольклорға чөленіп,
пірее чохсы образтарны аннанъох алчанънар. Аршанов
поэзынынъ „Чарых чылтыс“ тіп стихотворениезінде Совет-
скай Хакассияданъар фольклор тіліненъ піди чоохтапча:

Мондылып ёсчөткен порчо осхас
Пістінъ Хакассия

Хакассиянынъ істенчілерінінъ пазығ чох, көгліг чур-
тапчатханын көзідер үчүн чонга чағын тахпахнанъ чоох-
тапча:

Талай чілі көлбейчөткен
Тобырған чирні порчолығ от.
Тасхыл чілі хархай-турған
Ленин төстеен піске чурт.

М. Коков „Ёскен чирібіс СССР“ тіп стихотворение-
зінде, пістінъ Родинабыстынъ пайын көзідер үчүн, ідөк
чоннынъ устнай поэзиязынанъ фольклорнай образтар алча:

Чазы, хыр, тағ, тайгазы
Чарых ёнъ торғы часхандағ;
Санъай ла көл, талайы
Сарығ алтынны ургандағ.

Хакассиянынъ чидиінде прай страназын көрчөткені
поэттынъ политической сариннанъ пөзік турчатханын
көзітче:

Хачан даа син, СССР оолгы,
Харчых көрбес поларзынъ.

Поэт орнында халбин, аннанъох андар, алынизар көрче:

Ос, ѓс—күнненъ күнге тыырга,
Олер өлім пілбеске!
Ос, ѓс—коммунизм стройга
Обн чидігліг килерге.

Хакасскай поэттар іди советскай Хакассияны чарыдып,
ідөк Москваданъар чоохтап, аны көзідерге күстенчелер.
М. Аршанов Москваданъар піди ырлапча:

Аймах-пасха нациялыг пістінъ чоннынъ
Чарии, оды, чалахайы—Москва.

Көп темаларнынъ пірсі — хакастарнынъ иргі, хан
тузында чуртаанын амгы советскай Хакассиядагы чуртас-
нанъ тинънестіргені полча. Пу теманы хакасскай лите-
ратуранынъ пастагы писательлары, нымахчылар алайба
тахпахчылар чіли чоохтабин, постарынынъ онъдайынча
пүдіріп, хакасскай литератураа наа содержание паза форма
киргеннер.

Поэттар—пастагчылар, чон ырларындагы параллелизмны
киректебин, постарынынъ стихотворениелеріне наа образ-
тар кирип, теманы алгыда чарытчалар. Пу теманы Коков
таа, Аршанов таа, Штыгашев таа киректеп, полганы ла
позынынъ онъдайынча чарытхан. Коков поэзынынъ „Ипчі-
лер ыры“ тіп стихотворениезін чон ырларынынъ форма-
зына төбй идіп лас-салган. Чон ол ырны ам даа аалларда
ырлапча. Коков хакас ипчінінъ революция алнындагы
чуртазын көзіт-пирген:

Ирге күстеп пірілченъміс,
Інек, хойга садылып,
Ибде, тасхар тоғынчанъмыс,
Хул күнін күнненіп.
Иринъ холы хатыг полчанъ,
Ікі тулувъ чулылчанъ;
Ибденъ аар-пеер позытпачанъ,
Ікі харах көгерченъ.

Ікінчі чардыгында автор Советскай үлгү ипчілерге
хайдаг наа чуртас пиргенін чоохтапча:

Ипчі амды знатнай кізі,
Ирлерненъ тинъ праволыг.

П. Штыгашев ол теманы конкретнай онъдайнай чарытхан. „Анисанынъ тоғызы“ тіп стихотворениеде Октябрьской революция алнындағы харасхы, правозы чох полған чуртасты амдығы чуртастынъ хринда тўс ле полған осхас тіп чоохтапча. Амғы советской Хакассиядағы ипчіні көзідерге килістіре образ таапча: „Чалтрама кўн осхас анынъ узы“. Культурнай чуртас, творческой тоғыс паза культурнай тынағ амғы чуртаста.

Хакас чоннынъ иргіде хайди чуртаанын Штыгашев „Анон чалчы“ тіп стихотворениезінде, чох-чоос кізінінъ чуртазында көзідіп чарыт-пирген:

Иркін хринда узучанъ,
Иргі таарын чабынчанъ;
Ирген ирте тонанчанъ,
Ибде тоғынып хайынчанъ;
Чіг іпекненъ чай ізіп,
Чазызар отха ол парчанъ.

Пу стихотворенкенинъ темазында, чох-чоос кізінінъ кўзін пазынған абысты төбй көзіткенненъбер, политической сариннанъ чітіг полча.

Хакассиянынъ природазынынъ пайынанъ хан тузында тузалан-полбачанънарын Штыгашев „Манънай-вожак“ тіп, поэмаа төбй стихотворениезінде көзіт-пирген. Манънай, анъчы кізі, тайғада поэты тоғынып чуртачанъ. Атхан анънарын албанға пир-турчанъ. Манънайнынъ тартынчах полчатханы ла анынъ чуртазын сала өнънендірченъ. Аныманъ ол пайларнанъ кўресченъ.

Алыптар тудысханын
Артых хоостап апарған,
Ачын пайнынъ хыйтығын
Ачығланып ол харғаан.

Манънай пірсінде „им суғ“ тапхан. Андар курортха пайлар чөріп пастааннар, Манънайны тізенъ ундут-салғаннар. Стихотворениенинъ соонзархызында автор совет ұлғүзі тузында курорттарнынъ істенчі чонға пірілчеткенін таныхтапча.

Пу теманы М. Коков чахсы чарыдып, читре көзіт-пирген. Анынъ „Сталиннынъ адынанъ“ тіп стихотворениезінде иргідегі пазығлығ, харасхы чуртас тынъ чарых, тиренъ көзіділче. Иргідегіні Коков амғы Хакассиянынъ социалистической кізінінінъ хараананъ көрче.

Че чарых підчебіс чўрекнень, ундубасха,
Чуртыбыс хайдаг поларчых анда,
Сынап иргідегі аар чуртас кўснень
Чох иділбеен полза орнынань.
Пабалар кискен чыртых киптер артыларчых
Пістіянь иньнібіске—азырылбасха,
Пайлар тастандызы хатыг-хутуғлар азых поларчых
Пўре тартылған харныбысха.

Коков поэзынынъ стихотворениелерінде иргідегі харас-
хыданъ амғы чарых советскай Хакассиянынъ чоннары-
нынъ чуртазын тинънестір-пілген ўчўн кўстіг полча:

Кичеегі бліг чазы-тайғаларда пўўн
Хынығ, ниик чуртас полыбысхан.

Коков советскай действительностьтынъ наа сарииларын
сынынанъ көзіт-салған:

Хайдар хызанъ, андар пар тоғынарға,
Хызанъ ўгрен имчее, лётчикка.

Коковтынъ стихотворениелерінінъ политической сарии-
нанъ читрезін наа чуртаста партия паза Сталин устал-
чатханын чахсы піліп, аны таныхтааны көзітче:

Піске, наа чоннынъ төллеріне—советскай чииттерге,
Прай нимедень аарлығ—Сталин.
Плектегі кўс, пастағы сағыс, көгістегі тын аяғ нимес
Пирібізерге, кирек полза, анынъ ўчўн.

Анынъ пу тынъ чахсы стихотворениезі прай пастағы
поэттарнынъ хынғанын чарыт-салған.

Поэттар, социалистическай Хакассияны—чир-суғны
көзідіп, чуртастынъ инъ чахсы, наа сарииларын, совет-
скай чоннынъ тоғысха социалистическай отношениезін
көзітчелер. М. Аршанов поэзынынъ „Хадарчынынъ ыры“,
„Хазыр нанъмыр“ тіп стихотворениелерінде ол теманы
природа картинасында, хадарчынынъ тоғызында көзідіп
чарытча. Ол стихотворениелер хакас чоннынъ істеністегі
өрінізін көзідіп, тынъ лиричнай паза хыныстығ полчалар:
„Хазыр нанъмыр“ тіп стихотворениеде Көпеең тіп хадарчы
колхоз хойларын хазыр, чилліг нанъмырда арачылап
халча. Ол онъдайнанъ, Аршанов советскай кизінінъ
тоғысха наа отношениезін көзіт-салған.

Аршанов „Паровоз“ тіп паза аннанъ даа пасха сти-
хотворениелерде пастағы наа советскай техниканы көзітче.
Іди чуртастынъ наа сарииларын чарых көзідіп, Аршанов
поэзынынъ онъдайынанъ Коковтанъ паза Штыгашевтанъ
пасха полча. Че андағ даа полза, Коковтынъ Аршановти

осхас темалары пар. Коков Аршанов чілі советскай Хакассияны ла көзідерінде халбин, илбек, социалистическай значениеліг темаларны көзідерге хынча. Примерге алзабыс, „Пістизинъ“ тіп стихотворениезї Арктиканы чинъенненъер пасханы полча паза Хасан көлдегі чаалазыгданъар чоохтапчатхан—„Самурайлар көкееннер“ тіп стихотворениелері андаг полчалар. „Пістизинъ“ тіп стихотворениеде соохнанъ пораан на хан полчатхан чирі көзідіп, советскай лётчиктарнынъ анынанъ махачы кўресчеткенін көзйтче:

Арктика аны удурлаан,
Азра пурғун пулғадып,
Аяп, поэин пиктенген,
Алғым кўзін кўстеніп.
Хынған кўзрее моторны
Хыза чилненъ сабарға,
Хызыл чўрее—полюсты
Кізее пір дее пирбеске.
Че хайди лаа харасса,
СССР хузын тут-полбаан;
Чалбах талай ўстінче
Чапси іскер иртірген.

Іди Арктика „ЭЭ поэина табынған“.

Пастағызын на Коков хакасскай литературада, советскай кизінінъ природананъ кўрезіп, чинъенін паза анынъ пайын поэина алып алғанын көзідіп, наа тема асхан.

„Самурайлар көкееннер“ тіп стихотворениезінде Коков, империалистическай Японияға сатирическай образ піріп, кўлкўстіг көрімде көзйт-салған:

Токиоға генераллар
Телеграмма пасханнар:
„Танъда-пўўиёк хызыллар
Тап, тос чілі тоолирлар!“
Чачындағы чернила
Чахсы хураалағындох
Заозернайнынъ ўстінде
Самолёттар кўзрескен.

Коковтынъ сатиразы оттыг тиріг улыбысхан:

Хасандағы урокты
Хайди-пиди ундубыссар,
Хабыра ёскен тумзухты
Хатап піссер суныбыссар:
Көстел-турған кўн хараа
Кидертін сіерге сығыбызар,
Кичее чырғаан чуртынъар
Хыбын кўл ле пол-халар.

М. С. Коков, поэт паза драматург полғаннанъ пасха, прозаик полып выступать полған. Ол Хакассияда иңъ не пастағызын „Өріністіг тоғазыг“ тіп повесть пас-салған.

Ол повестьта Коков чох-чоос семьязынанъ сыххан Роман оолахтынъ чуртаан историязынанъар пасча. Романнынъ Хакассияда кулачествоны чох итчеткен туста кўрескені чарых кōзіділче. Піс Романны нинче-де чыллар соонда комбайнер-стахановец пол-парғанын кōрчөбіс.

Тиксі коллективизация соонда Хакассиянынъ хайди таниры чох иде пасха пол-парғанын Коков, пейзажтынъ алысханында кōзідіп, іле чарытча:

„Хайдаг табрах алысча чуртас! Пу наада ла Таргы чул чазызы өліг чир полған. Анда, пайларнынъ чайгыда мал турчанъ хазааларынанъ паза чадчылары чуртачанъ пір-ікі тураларынанъ пасха, нима чох полчанъ. Чазынынъ істін янғыландыра узун мойынның турналар, пора хузурухтыг торғайлар ўзүгі чох тапсас-турчанънар. Хараағызын пўўрлер улузып, чазынынъ халын уйғузын чарбыхтырчанънар. Че амды хайдагдыр ол? Анынъ кўрдек кōксін колхозтарнынъ маллары турчанъ кōп санныг хазаалары, астарын урчанъ аңмарлары, колхозниктар чуртачанъ хос туралар азапчалар. Иргідегі сас оттарнынъ орнына айға, кўнге сусталып, астар өсчелер, турна тапсастарын, пўўр улустарын—тракторлар тадразы, машиналар кўўлезі алыстырыбысханнар.“

Мындаг кōрімде Коков колхозниктарнынъ тоғызын кōзйтче.

Белофиннарнанъ чааласчатхан чылда Коков фронтха парча. Позы чаалазыгда аралазып, чаадагы прай обстановканы киртістіг, іле кōріндіре чоохтапча. Роман арғызы Крзаннанъ хада герой-патриот полып чааласча.

Чаа тохтап парғанда, Роман Таня хыснанъ тоғас-парча. Түгенчизінде піс кōксінде орденның Романны поэзынынъ арғызынанъ—врач Татьянананъ хада турчатханын кōрчөбіс.

Коков Ленин-Сталин партиязы воспитывать полған, советскай Хакассиянынъ тылда паза фронтта герой полған оланъай кізінінъ биографиязын кōзйт-пирген. Коковтынъ, советскай кізінінъ өс-парғанын даа кōзйтсе, партиянынъ устапчатханын пір дее большевиктинъ образында кōзйтпеені повестьтынъ читлес сарии полча.

Фронтвой стихотворениени ағаа بازارға киліспеең (1941 чылда ол ўреп парған). Анынъ „Призывниктынъ ыры“ тіп стихотворениезінде, чаа полыбысса, поэзынынъ советскай гражданин чили полары ілее кōрінче.

Фронтowej стихтарны Аршанов пасхлаан. Анынъ тынъ-тиренъ чувствонанъ пазылган стихотворениези „Кӧнъним ѳлѳѳин фронтта килеп тапсын письмом“ полча. Ипчизи, фронттагы арғызына пасхан письмозында, ыырчыны чох идип, чинъистиг айланып тоғазарға чахыпча. Аршановтынъ „Сталиннынъ ѳчѳн чааға парарбыс“ тѳп, ыырчынаны кѳрезерге чалынныг хығырығлыг, патриотическай стихотворениези полча. Ол пѳстинъ чоннынъ моральнай паза политическай пѳр полчатханын поэзынынъ онъдайынаны чарых кӧзит-салган:

Хайди айдас пѳс тоғынарбыс,
Идӧк тудыс фронтта парар;
Хайди манъзрап пѳс тудынарбыс,
Идӧк табрах армия кѳс алар.

Аршановтынъ стихтары Отечественнай чаа кѳннеринде фронттагы паза тылдагы геройларны чинъѳске кӧдиргеннер.

Иди пастагы хакас поэттарнынъ тематикалары илбек полган. Че олар прайзы ла читѳре, толдыра нимѳстер. Оларнынъ пѳреезинде читпес сариилары пар, пѳреезинде улѳг читпестер пар.

Штыгашев поэзынынъ „Манънай-вожак“ стихотворениезинде улѳг политическай алчаас ит-салган. Ол хан Россиязы тузында рускайларнынъ хакас чоннынъ чуртазына хомай ла сариннаны влиять полганын кӧрче, рускай чоннынъ передовой културазы хакастарға кӧп туза ағылганын ол кӧрбинче.

Штыгашевтынъ сборникка кѳрбеен „Арыг санас“ тѳп, 1940 чылдагы I № Хакасскай альманахта пазылган стихотворениезинде пайларнаны арыг санас советскай ѳлгѳ турган пастагыох чылларда пол-парган тѳп саба чоохталча. Пѳс пѳлчебѳс: кулачество, класс полып, великай перелом чылында—1930 чылда ла чох идѳлген.

Пѳрее стихотворениелеринде выводтар чох полча. Штыгашев иди поэзынынъ „Кѳскѳ“ паза „Часхы“ тѳп стихотворениелеринде природанынъ на хайдаг полчатханын хоостап чоохтапча.

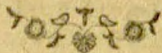
Штыгашев иргѳдегини амдығыданъ иле кӧзитче. Ол революция аднындагы хакас чоннынъ пайларға, абыстарға пазындырганын чарых кӧзит-салган. Че нѳа, советскай Хакассиянынъ кѳзизин кӧзидерине ол чит-полбаан.

Пастагы поэттар постарынынъ инъ чахсы стихотворениелеринде социалистическай Хакассиянынъ кѳзизин кӧзидерине чидип алганняр. Оларнынъ андаг чахсы стихотво-

рениелерінде, постарынынъ чонына хынып, анынъанъ Ленинненъ Сталин партиязы устапчатханда, алнынзар парар чидіглеріне ізенчеткені, поэттар-патриоттар полчатханы көзіділче. Андаг чахсы стихотворениелер пістінъ советскай литературанынъ влияниезі сылтаанда чоннынъ пай творчествозын тузаланып пүдірілгеннер.

Советскай, хакасскай поэзияда Штыгашевтынъ, Аршановтынъ паза Коковтынъ манъат цельге кирек, чонны коммунизм идеязынанъ воспитывать поларында чахсы стихотворениелері пар.

М. Унгвицкая.

КОКОВ
МИХАИЛ СЕМЁНОВИЧ

(1913—1941 гг.)

Коков Михаил Семёнович 1913 чылда, ноябрьнынъ пастагы кунинде Хакасской автономной областъта, Ширинской райондагы Попушино тип аалда төреен.

Михаил Семёнович пастап Усть-Фыркальскай пасталыг школаны тоосхан, ананъ Чебаковтагы колхозтар чийттерининъ школазында үгрениген. Ол тустанъох сыгара Михаил Семёнович поэзынынъ литературнай творчествозын пастаан: көп художественнай литература хыгырча паза поэзы сочинять полча.

Колхоз чийттерининъ школазын чаксы тоосханда, комсомолнынъ райкомы аны Томскай государственнай университеттинъ рабочай факультедында үгренирге ысхан.

1933 чылда, рабфакты тоос-килип, Ширинскай чон чаргызынынъ хачызы полып тогынган, ананъ „заготскоттынъ“ инспекторы полган.

1934 чылда комсомолнынъ райкомы аны Ыустегі совхозсар рабочай комитеттинъ председателине ысхан. 1935 чылда пьеса пазып пастаан. 1942 чылда ол драма печатъта „Акун“ тип аттыг сыххан.

Ыустегі совхозтанъ сыгара Михаил Семёнович Ширинскай ортымах школазар историянынъ үгретчилі поларга ызылган. 1936 чылда „Хызыл аал“ газетада анынъ стихотворениелері печататъся полып пастааннар: „Трактористтынъ ыры“, „Комсомол“, „Хызыл Армия“, „Ынанмас“ паза аннанъ даа пасхалары.

1936 чылда Михаил Семёнович Хызыл Армияга, кадровой службаа пәрча. 1939—1940 чылларда финскай чаада, действующай армияда полган, чаа соонда пазох Хакассиязар айланган.

Службаа чөр-килип, Михаил Семёнович Абаканда „Хызыл аал“ газетанынъ редакциязында корректор полып тогынган. 1940 чылда Хакасской национальнай издательство пастагызын на хакаскай литературно-художественнай альманах сыгарган, ол альманахтынъ пастагы страница-

лары Михаил Семёновичтынъ произведениелеріненъ пасталча: „Өріністіг тоғазы“, „Хакас чирі“ паза мыннанъ даа пасхалары.

Олох чылда Михаил Семёнович Абаканскай учительскай институттынъ литературнай факультедында ўгрэнерге кірген. Анынъ ол инъ чахсы литературнай творчествозынынъ ѳсметкен тузы полған. Январынъ 4 кўнінде 1941 чылда ўр дее ағырбин, 27 частыг Михаил Семёнович ўреп парған.

Михаил Семёнович хакасскай драматургиянынъ пастағчызы паза хакасскай литератураны тѳстеееннернінъ пірсі полча.

ӨРІНІСТІГ ТОҒАЗЫҒ

Полған 193... чыл. Ызіг, чайгы кўн. Кўн харағы, кизек халын хара пулуттанъ сығара чачрап, чирнінъ ўстін па-зох арландыра чарыдыбысхан туста, кидер турған кизек сарыптанъ онъар-тискер хайбанънап, улуғ сынның чохыр адай сығара ойлаан. Ол хулахтарын устайта тутханынанъ, хузуруғын сөзіректееніненъ пілдістіг полған—хайдағ-да нимеденъ озарға хынча.

Тўрче поларынанъ, олох сыххан чирденъ тілін тоғыр ызырынған, хулахтарын чаба тудынған, торбах улинча, хызыл-сарығ пўўр сығара-хонған.

Адай, алнында турған, сабағалығ тағны азарға хаалиин айнытса даа, пўўр читкенненъ чидібіскен. Ол хайданъ пілзін зе анынъ сўргінчизи хайча тағ пирік полза, анча тынъ, табрах ойлапчатханын.

Оларнынъ аразы чағдааннанъ чағдабысхан. Пўўр, хачаннанъ хымачанъ улуғ ырчызын тударына хыбы кіріп, мында, кизи чох чирде, хонънаха кўс сынастыра-рына ізеніп, улам на тынъ ойлаан.

Адай майығыбысхан. Харахтарына час тартылып, алнын-да турған тағ тумзуғы пірде ырах, пірде чағын полып көрінген. Ахсынанъ аххан ах көбік өөгін пастыра алын азахтарына читре чайылған. Полған на хаалағ сай сўргўн-чизінінъ айғахтары сала тегбин-одырғанын чарых пілінген. Осчанъ онъдайы чоғыл, аза ойлирға кўс хысха, соолы-нарға тағ чоғыл. Че андағ даа полза, тўгенчи хаалаға читре ойлирға кирек.

Анынъ харағына хайди поэзы даа поэзынанъ кўсненъ кічіг, хаалағнанъ хысха анънарны, хустарны хостачаа пос жбўрінген. Хайди пу наада Сарығ хая олиннда пала тўл-

гүні тутханы, хайди паза пүүн дее пора хозанны минь-деткені.

— „Пу, мининъ сүргүнчім, маға учрап, мині хостап-сыхпаан полза, мин сағамғы туста хозанны чіпчедерчкпін,—сағын-салған адай.—Амды тізенъ мин ол хозаннынъ кўнін кўннен-парим.. Кирек хайдағ табрах алысча!.. Хайдағ сидіктірі!..

Чурт чахсы ниме. Че ол аннанъох чахсы полибыздыр, хачан аны ўзе тудыбызарға постанъ кўстіг, улуг ниме айғағын сунчатса. Ол туста хайдағ даа нимее тимде полча, пу алнында турған кўннi тўрче дее полза кўрп аларға, кичее ле алайба пая ла чўрген чирін харах айланызынанъ даа харабызарға, ноо даа нимезін пiрiбiзерге тимде. Андағох онъдайда полған Чохыр адай.

Че анынъ сүргүнчiзi анча тынъ тарын-парған полған, анча анынъ агаа ўчезi улуг полған, ол пу туста аны сўрiзiп, кўгербее дее кире сегiрерге алайба улы кўрiнмес хорымныг хаяданъ даа атығарға тимде полған. Анъчыларға iзiн таптырып, нинче-нинче хати iстеттiрген, ўс чайғыда пала-ларын ўдiрткен, аалға кiрзе, чiченъ ниме пирбеченъ ырычызынынъ чабалы чўрегiне тимiрнi iзiдiп пас-салған осхас полған. Нимедiр андағ ырычыны ўдiрерiненъ арлығ?!.. Айғах чирнi ыра-чара тартыпча, тыныс чағыннанъ чағын полча.

Мына олох таа тударға-чўр...а, чаза хаап-халды... Пура тартпаан полза, амды ол айғағында поларчых...

Ырычынынъ айғағына кiрiп ългенче, хая асса, кўп, нинче хати артых полар тiп сағынғандағы чiли, адай iскер айландыра чўгўрген. Че ол, тағнынъ сынын азарға чўргенде, озариинанъ кiзi пазы харалып сых-килген. Чоохырах, сағынғанын алыстырыбызып, ол кiзее наари ойлаан.

Пўўр, хаалиин сала даа хызырбин, олох таа тударға-чўрген ырычызын арачылаан уламох улуг ырычызына чабалланып, ўстiне сегiрген. Че кинетiн, нымахтағы чiли, чаас чарылып, ўлгер ўзiл-халған.Пўўр, кўксiн ўтре аттырып, азағын даа тартпiн-парған.

Чоохыр адайнынъ тынын ал-халған, че поэынынъ тынын ух арачылаан кiзi 13-14 часха читкен, арыг чўзiннiг, хыс пала полған. Ол, инънiне чайылған сўрместерi пўўрнiнъ чилiне аар-пеер хабылғанынанъ, пол-парған киректi танънап турыбысхан. Че хорығарға танъ манънан-мазанына ба, танъ хорыхчанъ онъдайы чох полчатханына ба, ол пiр дее ниме полбаандағы чiли, улуг хара харах-тарын алнында чатхан анъа хази кўрген. Сидiк чоохтиры..

андаг чітг көрістінъ одына хайдаг даа чиит кізінінъ чүрегі хайылбин, амыр чадарчых па виезе...

Кистінде от хыймырааны пїлдір-халған. Хыс пала, андар айланып, көрібіссе, часпынанъ анынъох тузындагы чиит оол мылтыгын таян-салған турча. Анынъ кискен киби прай намачылыг, инъин азра артынуах артын-салған, маймагы нинче-нинче хати таграгны көртїр. Сырайы чайгы кун теезіне угаа тынъ харал-партыр, сазы ат чиліні ле чілі пудал-парған.

Хыстынъ тынъ сынап көргені агаа хомай пїлдір-парған, ізіг печь хринда турғандагы чілі хызара тирлебїскен... „Түрче минненъ чалынныг харахтарын хыя көрзе, тын хабынып аларга чохсы поларчых“,—сагын-салған. Хыс, анынъ сагынғанын пїл-салғандагы чілі, кўліне-тўскен, ананъ көблче чоохтаныбысхан:

—Сїрер атысха манъат полтырзар. Кїзі ўстїне серїп-бїскен анъны, сунған айғагын сундыра, тўзіре атарга улуг чикченъ кирек,—кинетін анъзар көрібізіп, чоогын тоосхан ол хыс.

—Чибіргі хуласча чирденъ кем дее кїзі чаза атпас,—хыс хыя көрген харыгда аны тынъ-тынъ анъдып нандырған чиит оол. Анынъ сынагчы харагы хыстынъ харахтарынынъ хрилары ылғаанға көпклеп парғанын көр-салған. Ноға-да хомай, ідіргестіг пол-парған...

—Олері сидік полбачанъ полтыр... Анънынъ орнына угынъ маға тееп парған полза, амды мин пїдіок чадарчыхпын,—улуг тынып чоохтанған хыс. Хара харахтарынанъ ікі тамчых час көгенегінінъ паарына тўскен.

—Ноға іди чоохтапчазар?! Угаа тынъ хорых-пардынъар ба?—чиит оол чочаанынанъ пїр тыннанъ сурған.

—Чох, чох! Мин ноға-да өлген нимені угаа тынъ айидырбын. Ноға-да анынъ чатхан орнында позымнынъ чадарым киледір... Сағамгы туста анынъ орнына мин өлген ползам, нинче-нинче хати чохсы поларчых. Мин аны ла кїлеп-көрген кїзібін...—тіпче хыс кїзі.—Харагынынъ чазы суғ ла чілі ах-сыххан. Чирзер мөкейїп, хринда турған ах тасха одыр-салған. Ананъ улам тынъ ылғап сыххан.

Іди ылғаанын, чобалғанын истері оолахха синїненъ иртїре сидік полған. Ам даа чохсы тығалах чүрегі пулғал-кїлзе, харагынынъ чазын тут-полбин, олох хыс чілі ылғабысча. Ананъ, ылғаанын пїлдіртпеске, харах чазын чызын-салза, пазох ачырғас, тар сагын...

Кинетін хыс пала тура-хонған. Харахтары, сур чілі сурланып, оолахсар айланғаннар. Ол прай позы пасха пол-

парған, сырайы օнъзіп-парған, аны көріп, пу хыс ам на ылғап одырған тіп сағынары сидік полған. Оолах, харах-тарынынъ көргенине киртінмин, „түзім полды полар алайба хараама піди көрінді полар“ тіп сағын-салған.

—Сісер манъат атыгчызар. Аны сын киректе көзіт-тіпъер,—хыс, турбинанъ, чоохтаныбысхан. Оолахха анынъ махтааны прай нимеденъ аарлыгъ чіли пілдір-парған.

—Атыгчы хринда час палабын, тик кізі хринда атыг-чыбын,—махтанчых нимезін пілдірте чоохтанған оолах.

—Син іди тееніме օкпеленме,—иргі нанчызынанъ чоох-тас-тургандагы чіли, кинетін „син“ сѳске кірген хыс кізі. —Мин анынанъ маға полыс-пирерінъні сурынарға хынған полғам, че сынында андаг полбин-парды ба хайдаг...

—Минненъ саға полызыгъ!..—тіпче оолах.—Мин тимде-бин синінъ үчүн түгенчі тамчых ханым ахханча туры-зарға!..

—Пістинъ чазыбыстагы кізі тілліг, нооны даа ит-салар күстіг осхас поладыр,—тіпче хыс.—Ізірік кізее талай тісче теенни, пістег читтерге таг хузух кибегі ле осхас. Мин сурынчатхан полызыг көп кўс салысты, тир сыға-рысты кирексир. Анда даа ол чахсы ла саринна айланза полар, че ит-полбин-салзабыс хан тѳгіс, օлім,—тынъ чоох-тап-турбинанъ, онъар-тискер хайбанънап, тохтабысхан хыс кізі.

—Мин піл-полам ма, нименінъ үчүн тир сығарына-рымны?—тіпче оолах.

—Пістинъ арабыста,—тіпче хыс,—піліспеен ниме көп. Мин пілбинчем сині, син—мині. Че оларданъар соонда чоохтазарбыс. Амды пастагы сабығны удурлирға тимне-нерге кирек.—Ол, онъ холыннанъ улап, чолда ікі чаланъ кізі улуғ чўгўртўгде килигенін көзіткен. Оларнынъ аттарынынъ табаннары теген хуруғ чолданъ тозын, паровозтанъ тўдўн сыххандагы чіли, столбали көдірілген. Хам-чыны онъаар-тискеер пулғап, օнъейе-тўзіп, табанънапчат-ханнары пілдірген—олар хайдаг-да нимее улуғ манъзытта килчелер.

—Олар мині сўрізіп килилер. Мині чазырчанъ онъ-дайынъ полар ба?—хыс, одырған орныннанъ тура-салып, хринда чатхан чохыр адайны сыйбап, сурған. Чохырах пасха-пасха кізілерге тўрченінъ не аразында чаран-пар-ған. Хузуруғын хыймырадып, сегірерге тимнен-салған-дагы чіли, көк отха чат-салған.

Оолнынъ пазына сагыс чўгўре кірген. Ол ізіг полчат-ханына пастарын тѳбін тудып чатхлапчатхан хойларны

тургуза хуйдырыбысхан. Ананъ, хысты оларнынъ аразына кир-салганда, хойлары пазох пір чирге чылызып, чат-хлабысханнар. Оларнынъ аразында хыс кізі суға тастаан тас чіли кбрінмин-парған. Позы, пір ниме пілбеечік полып, ырлап-сыххан:

Часхыда чаған час харларны .
Чабыра паспас ах хойларым.
Күскүде чаған көк харларны
Түзіре паспас көк хойларым.

Анынъ уні хайзы-хайзы чирге чайылған. Анынъзар киліп-одырған чаланъ кізілер, удур-төдір көрізіп, күлүс-салғаннар. Ол күлүс пістінъ хайибысты хыя тартарға хынча теен осхас полған. Паза, түрче поларынанъ, ат суғлуғы сығырап, ікі чаланъ кізі чиде-түскеннер.

Оларнынъ пірсі ортылап парған кізі, алнына түкпейе сыххан хамахтыг, харығы чох таа осхас, пурны синіненъ иртіре улуғ, хабырылған, алтындағы ирні паза онъ харағына туу тартылған ханныг ах сал аны хайда даа танир таныхтыг иткеннер. Ол хамчызын пірде пүре тудыбызып, пірде изер пазына саарып, тыстанмин-турған. Анынъ арғызы чибіргі тоғысча частыг, садра сырайлыг, пөзік сынныг кізі полған. Ырахтын көрзе—ат үстінде ат килиген осхас, чағынтын көрзе—тирек осхас, аны оолах, азахтарын тардайта пазып, пазын чоғар идіп анъдаан.

— Мыннанъ ипчі кізі ирткенін көргезінъ ме?—ортылап парған кізі харлос табыснанъ тапсаан.

— Онънабаам, хынза, ирткен дее полар...

— Хринъда хайдаг ниме ағарып одырған?!—хости турғаны күрлеп сыххан.

— Сірернінъ алиынъарда сөс тударға чалланмаам. Нандырғаным көнънінъерге кірбинче полза, парыбызынъар.

— А! Син хайдағзынъ, адай!... Хамчы ачин көрерінъ килче бе?—хамчызын анынъзар хыланънадып, улам тынъ ырхлаан ол кізі.

— Хамчынынъ пір пазы маға тегзе, паза пір пазы сірерге теер,—сала даа чалтанмин нандырған оолах. Анынъ харахтары хайдаг даа нимені идеріненъ төдір полбас, тідім одынанъ көйбіскеннер. Аны ортыланған частии онънап-салып, унін чабырып, тапсабысхан:

— Син, оолагас, өкпеленме. Син нимені чоохтазанъ, сыйых аларзынъ,—анынъ хычазын кирерге төс карманындағы часызын сығара тартхан.—Мин кізіні аарлап піледір-

бін, хачан ол сурған нимеме көні, чарых нандырығ пирзе. Че аны хатыглап піледірөкпін, хачан ол нымахтағы Хара Нинчи чили полчатса. Чоохтааныма паза хосчанъ нимем чоғыл...

— Көрзіне зе аны!... Чабал мылтиина көделен-тур полбас паза,—садыра сырайли кіріскен.—Тигі чатхан пуўрни көрчезер бе?... Мининъ мылтиимнынъ салтары. Сірге дее терзе, уғы хахтыхпас.

Ікі аттынъ тіннері кинетін тарта тудылғаннар, ікі хамчы киині чара кизіп, пуланънап пастааннар. Ат туйғағы тасха тазлаанынанъ хада хысхырыс паза тиріг затворын тартханы истіле-тўскен. Ікбленъ оолахты хыс-париган туста „Чохырах!“ теен хысхы истіле-тўскен. Кинетін садыра сырайли улуғ табыснанъ абағыра-тўскен, ады тізенъ, хохырып, онъар-тискер сегір-тур. Чохыр адай анынъ пиліне чапсыныбысхан. Ады кинетін ўкўс-салғанда, холлағы ўзе чачрап, изеріненъ хада чирге анъдарылған, че адынынъ тинін саарсых холнанъ позыттин тудып, пір холынанъ кистіненъ хаап-салған адайны сапхлирға харасча. Чохырах аны чирде маачых-сыххан. Аны көрген арғызынынъ ачии тудып, адына хамчы саап, оолахсар сегіртібіскен. Че нимененъ тоозыларчых пу чил-пораан,—хачан мылтых атызы чарых чирні хара тубаннанъ туу тартыбыспаан полза? Оолах пілінмин дее халған—хыйлағын ол хайди тартыбысхан, танъ хорыхханынанъ ма, танъ чочаанынанъ ма. Пазына ух тееп парған ат анъдарылып, ээзинінъ сол азаа анынъ алтына кір-парған.

Аланъ ас-парған оолахха пу кирек харағына даа көрнмеен чили пілдірген. Че ікі улуғ кизінінъ өстезіп, йоласханы оолахха нымахтағы ла чили пілдірген. Хыл тузахха хаап парған кўркўлер чили, анынъ алнында кўс чох полғаны сын кирексер сағыс хабынарға полысхан. Оолах ўр дее турбаан, азахтарын тынъ-тынъ пазып, мылтығын инъніне чўктеніп, азағын ат алтынанъ суур-полбинчатхан ирензер пас килген. Сағамғы туста олар пу оолахтанъ даа кічиг осхас полғаннар, алайба харахтары даа сугланғанына хоостыра көрзе...

Оолах позын алып кўстіг полчатханға санапча. Холынанъ мыхтызын таянып, көксін чарыдып, ніскечек ўнін хатығ-арах тудып, өкпелен-парған поэы чоохтанды:

— Хайдағдыр амды, адайлар! Хамчынынъ пір пазы маға тегзе, паза пірсі позынъарға теер теенім сын ма?—оолах, пірде пірсінінъ хрина киліп, ачыхтан.

— Олғым, мин, піди чадып, ўр сыдап полбаспын. Азаамны ўзе пас-парир,—улуғ өзегде тапсаан өстесчеткеннернінъ пірсі.

— Өлзенъ өлчет... Синіненъ хада кем өлер, іпек паазы пір ахчаа төбін полар...

— Ибде, олғым, минінъ ўс палам халған. Ипчім ағырығох... Мин чохта олар хайди поларлар?! О, халах! Тынъох таа сидік кўн читті.

— Сидік мыннанъ мындар полар, піди ўс-төрт кўн чат-салзанъ, чарым позынъны чазы хурттары кимір-салзалар.

— Олғым, палаларымны, ипчімні ая!

— Оларны худаи көрер. Сағам тик чатханча сурын, пазырын.

— Илетпедек, олғым, илетпе... Алчанъ өзінъ пар полза, алып ал...

— Мин саға тегбинчем. Адынънанъ сурын, азаанъны ол пасча.

— Мині піди ўр чатырарға сағынчазынъ ма? Пу чоохыр айнанъны хыя апарбассынъ ма?—тўнъдере чадып, пірсі өрге чіли пурхлаан.

— Синіненъ чоохтазар тус читкелек. Чат кўні. Тўрче полза, Чохырах пўдін халған станынъ тўбін оя тартыпалар...

— Олғым, аядах! Азаамны ўзе пазарға-чўр...

Оолахха анынъ іди ирееленчеткені аястығ пол-парған. Че ол чазырчатхан хысты паза пая позын соғарға хынғанын сағынза, чўрегі хатап пулғалып, тарынчах сағысты төрітче. Кем піледір, мындағ, ағаа часкалығ онъдай полбаан полза аны олар хайди ит-саларчыхтар? Хынза, ол піди илепчетсе, олар ағаа кўліс-турарчыхтар. Чох, посха кирек нимені суура саап-халбаанда, пу хахпаннанъ пуларны позытпаспын,—сағын-салған істінде.

— Мин тас чўректіг кизи нимеспін, сірернінъ илепчеткеніньер маға аар сабығ, че полыс-пирер алнында арығ чўрекненъ чоохтазып аларға хынчам. Сірер ағаа хайди көрчезер?

— Ўлғу сини, сөзінъ истіпчем. Йо азаамай! Уғаа тынъ сыстапча.

— Андағ полза, чоохтап-пир, апсах, ноо нимеденъер, хайди полып сўр-чўрген ипчінъердір?

— Хайдағ ипчині сўрер полғам, сайбағ салып, тис-чўрген ипчі.

— Ноо ниме ит-салған ананъ ол?

Пу оолахтынъ холына кіріп, піди иттірчетченін сағын-
ғанда, паспахта чатхан ікөленънінъ чўректері тынъ сабыл-
сыхханнар. Оланъайда полза, аны олар тісненъ ора-чара
тартхлап-саларчыхтар. Че амды тізенъ хол-азах тузахта.
Полчанъ онъдай чохта, ули сағынчадыр: „Пу преклеттің
чўреен посха тартымаларға кирек, аны нымзах ла хылы-
нып албаанда, полбас“. Іди сағын-салып, кўлімзіреп, ным-
зах табысванъ чоохтаан:

— Көп пілзенъ, табрах кирип парарзынъ! Кічіг кізі
андағ нименінъ узы-пазына тўзеечі полбачанъ. Соонанъ
пілерзінъ анзын, „нине тузында тустығ полчанъ, олғым“.

Мында кирек арығ нимес, пу тўўнчекті пасха онъдай-
нанъ систерге кирек. „Мин пуларны тоғастыр-көрим“, —
сағын-салған оолах.

Суулазығ истіле-тўскен. Оларнынъ хулахтарына таныс
табыс читкен. Айлана-тўзіп, көрібісселер—олар сўр-чор-
ген кізі. Хызыл сырайлары кинетін, тас чіли, хуурта тартхан-
нар, харахтары чабал ханнығ салнанъ тартыл-парған осхас
пол-парғаннар. Ортылап парғаны прай поэты тітрезіп, тізін
ырсайтып чоохтаныбысхан: „Мындазынъ ма, адай!... Кічи-
чек апсаанънынъ чабал дробовигычаа сині арачылабас!“

— Ол поэзынынъ кирегін ит-салған. Пастағызын, мині
пўўр ахсыннанъ ал-халған, ікінчизін — сірернінъ айғағы-
нъарданъ...

— Ағаа ам дға кірерзінъ...

— Ізенері сидік... Кирек тынъ алыс-парды... Иртен
сірернінъ азаанъар полған ползам, сағам пазынъарбын.
Кичее минінъ тыным картха салылған полза, пўўн сірерни
салылча.

Ананъ, оларнынъ чоохтарын чахсы онъарбин-турған
оолахсар айланып, чоохтаныбысхан:

— Мына пулар, мынзы пабазы, тігізі—олғы, мині тут-
парыбызып, ўс кўн, пір дее чіченъ нине пирбин, кирпеде
тутханнар. Хана алтын хазып сыхпаан ползам, ам дға анда
одырчатхан поларчыхпын. Өкіс өскен кізее іди кўлерге
килісче полбас па за!—ол, харах чазын тудын-полбин,
ылғабысхан.

Оолахтынъ чўрегіне мынзы улуғ сабығ полған. Пір
туста ол анынъ алиында чатханнарнынъ пастарын мыл-
тых ложазынанъ сапхлабызарға тимде полған. Мылтығын
көдір-париганда, арғызы тапсабысхан:

— Нанчымы, чарабас... кизее саннығларын чідірін-сал-
ғаннарны өдірзент, кізөк өдірген адынъ полар. Кізі ха-
нын төгіп ўрген-парғаннаррох андағ чолда турзыннар...

Чомит анынъзар айлана-түскен. Анынъ наарпахтап чоохтаанын пил-салған. „Иа, андағ... пабанъны ахтарға мин хоптап өдірткем,—сағын-салған ол.—Че аны сининъ пилчеткенинъ хайхастығ!..“—ол улуғ тын-салған.

Хыс, анынъ істіндегі күрезігні пил-салғандағы чили, анынъ кискен хром сапогынзар көрген. Ананъ, кинетін пазын тудынып, „ах!“ тіп хысхырыбысхан... „Мин ол туста кічіг полғам, че ол сапогты чахсы пилчем. Ол ании... Анынъ пазынынъ улти кизе сабылған полған, мынзы андағох!“—хачанох полған нимелерні сағызына кирген. „Адынынъ изері чи?.. костюмы чи?.. Прай ании, ана хайдағ кизи полғазын!“—түгенчі сөстерін тастына сығара чоохтаныбысхан.

— Ха-ха-ха... Хайдағ кизи полчатханымны хачанох пилерге кирек полған.

— Кирек полған, че пилбеебін... Ол мининъ улуғ алчаазым... Мынзынанъ улуғ пролығбын пабамнынъ алнында...—Чомит тітрезе-түскен.

— Хорыхпа, хорыхпа... Ол син ысхан чирденъ паза пеер айланмас. Сапогын, костюмын пласпас...

— Сын нимес! Олар пістинъ нимелер!—хысхырыбысхан Соркай.

— Чохырах, сиргеенъні чідірбе, хымранза алайба тапсаза, ниткеденъ хап!—хатығланған оолах. Чохырах ыраныбысхан.

— Сарыспасын, аннанъар пасха чирде чоохтазарбыстар, че амды, Чомит, тур. Пабамнынъ кип-азағын суурғла.—Оолах, аны исте ле, аттынъ алтына таяғын суғып, таағыбысхан. Чомит, азах үстіне тура ла, хахпаннанъ позаан аба чили пол-сыххан:

— Маға нимее асхырлан-турзынъ? Тіріге ниме чібістінъ!..

— Сағам петух чили сегірізерге алайба тіл чітин тинънестіерге манъ чоғыл. Позынъни нимес нимелерні пирглеп-сал...

— Паза ниме тиірзінъ! Түрче полза, ранъмат плесет салдырарзар.

— Тілге пыспа, толдыр!—тапсабысхан оолах.

— Саға ниме киректір, хоосхачах? Мойнымны даа киссенъер, толдырбасын!

Оолах, адайын хығырып-алып, ағаа ууйстабысхан. Чохырах, анъ үстіне сегіргендері чили, анынъ үстіне сегірібіскен. Чомиттынъ чабал хысхызы истіле-түскен.

— Амды толдырарзынъ ма?—оолах, чағын киліп, сурған.

— Толдырам, толдырам! — сағызын чідірінібіскен Чомит, сала ылғабин, нандырған. Оолах адайын тохтады-бысхан. Чомит, одыра-түзіп, сапогын паза костюмын суурған. — Амды нанныңар, пістің арабыста паза үзүрізер ниме чоғыл, — хыс анынъзар хази-хази көріп тапсаан. Адалың оол тур-килгеннер. Пірсі прай ыра-чара тартылған, тастына кисченъніг, паза пірсі іреен, чыртыл-парған істіне кисченъніг, тагданъ индіре чөрібіскеннер.

Оолах, оларны көріп, хатхырыбысхан. — Сынап таа, кем сыданар, кем инъзізін хыйыстыра тартпас, алып чіли көделен-килген көкіместер адай чіли улып парчатсалар.

— Пу хорыңда піс танызарға даа ундыбысхабыс, — күлініп хол тутхан хыс. — Хорың прозы — Тая.

— Роман, — чүрексіп, холын удурох сунған оолах.

— Піс түрчеде ле улугъ нанчылар пол-пардыбыс. Хайди чоохтидырлар: „араларынанъ сугъ өтпес“... Ола-нъайда полза, мынча чағын танызысха көп время үредерге кирек поларчых, че тарлыгыс ағаа тоғыр күстіг ниме полтыр... — Ол аны илеткен кізілер мындагъ нандырыгъ алганныарына тынъ өрінген. Чүрегі удаа-удаа сабылып, тынарға ниик паза үстіненъ хумныгъ хап түскен не осхас пол-парған. Ағаа мындагъ өріністі пирген ікі ле ниме полған — Роман, Чохырах. Мынча чахсы иткені-нъе, Рома, нимененъ нандырчаан пілбинчем. Өкіс хыс-тынъ нимезі пар за, чалгыс чүрегіненъ пасха. Пілгей-зінь зе...

— Минің орнымда хайдагъ даа кізі мин осхас поларчых, — сөсті чадап ла табынып нандырған Роман. — Олар осхастар андагъ полбин полар ба за, — Чомиттарны соон сүре көріп, агринчах тапсаан ол. Олар харах көрииненъ чіт-парганныарында, улугъ тыныбысхан. — Піске хада ұр поларға киліспинче... Время табрах алысча, піске хайди даа анынъ алнында поларға кирек.

Роман ол син частыгъ полған, хачан кізі амдыгы ла времянанъ чуртапча, хачан ағаа танъдагызы полбас, ырахы чіли көрінче, хачан микроб ла улиндагъ хыбын көбленіс көрбеен чүректі чалын на чіли көйгісче. Ағаа чарылызары сидік полған, анынъ соонда ағаа чуртас чох полар чіли пілдірген.

— Ананъ хайди за... Түрче дее полып ал! — чадап тапсанған Роман.

— Чарабас! Көйгіскен өртті узурарға кирек, чалбранып көйгелегінде... Минің мындагы түрче полызым көп час төгізіне турар, киліссе — хан даа төгізіне. Че аным-

чох! — піди теен соонда аннанъ ырах нимес орындағы, Соркайнынъ оттап чӱрген адын тудып алған. Анынъ тиргізіне нимелерін палғаглабызып, чӱрібіскен. Чохырах, хайбанъни-хайбанъни, сопладыбоғысхан.

Роман аар сағыстығ халған. Анынъ парыбысханы ниме-де чідір-салған... „Хайдағ хыстыр, тұрченінъ не аразында прай позымны тартып алды“, — сағынған істінде.

Паза тұрче полғанда, кўн харағы тағ пазына кӱленібіскен. Чир үстіне пўргек тартылған. Хойлар майлазып, аалзар инібіскеннер. Оларнынъ хадарчызы, пазын тӱбін тут-салып, ниме-де сағынып парчатхан.

* * *

Чомит пеер Асхыс істіненъ кӱскен полған. Хан тузында ікі мунъа чағын хойлығ, 200 інектіг, 2 асхыр чылғылығ полчанъ, 6-7 чалчы тутчанъ. Советскай ұлғұ тур-парған соонда, хасхылар, колчаковецтар чӱргілетурған туста ол оларнынъ онъ холы полчанъ.

Анынъ холынанъ паза хоптаанынанъ пір ле кізі пазын кистірбеен. Нинче-нинче семья постарынынъ ӱл-халған чағыннарын улуг чобағда, харах чазында ўдескеннер. Оларнынъ санында Танянынъ семьязы полған.

Кӱйтік пўўр, хорығ иртеріненъ, прай нимезін садынып, пасха чирге парыбысхан. Мында, адын алыстырып, чох кізі полип-алып, колхозха кіріп алған.

„Пўўрні нинче дее азраза, арығзар ла кӱредір“ тіл сӱске кірген. Анынъ пірсі Чомит колхоз хайча кӱдірілчетсе, анча ағаа хынмачанъ, анча анынъ чолында оймах хазарға харасчанъ. Че аны тынъ сизініп итченъ, оомас харахананъ сидік полчанъ онънап алары.

Ол Чакымны хоптап ӱдірткен полған, че Таня анынъ хызы полчатханын піл-салған. Харасхы киректерін іле сығардыларында, Таняны ибнінъ хринда хадарып, тудып алып, ахсын палғап, холларын тутхыстап, кирпее чаап-салған. Анынъ анианъ хайди сыхханын хығырчы пілче.

Танянынъ туғаннары, аны нан-парғанға санап, тілег итпееннер. Чомит сағынғанын оой толдырып аларына тынъ ізенген. Че хаалаан хаалазы позынынъ мойнына пол-парған.

Чомиттар, пағданъ позаан анъ чіли, улуг манъзытта хас алтына ингеннер. Анда чіленъні кизіп, ағас аразына кіріп, улуг нимес хазынъ ағас тӱзінде одыр-салғаннар.

Ибге чалаазах нанарға уядыстыҥ паза хорғыстыҥ полған. „Пісті көрген кізі ние тиір? — сағын-салған Чомит. — Пастағызынох сизік хабарлар... Хадарчы айна хайданъ учрап парғандыр! Мындаҥ даа кирек полбасчых. Амды пулғап-салған потхынъны пазынънанъ халба“! — Сағынғанын тастына сығара чоохтаныбысхан Чомит.

— Көп ние аннанъ, — тынъ сағысха тўсчоткен пабазын Соркай, чоохнанъ чазирға хынып, ара кіріскен.

— Синінъ дее пронъ анинанъ кинек нием, — пабазы олғынзар хази-хази көріп чоохтанған. — Анынъ ўстине чўғўртерге істинъдегі хуртынъ сасхлаан ма, алай сағыс полчанъ чирінъе тапчых-тупчух тол-парған полған ма?

— Тыстан-полбин-салғам чізе...

— Чўрек — пос салчанъ ние нием... Сын сырайыбысты көлет-чўрген салны тўрченинъ не аразында сойып, хыя тастабыстынъ. Тўрчеде ле чуртыбыс тонъға айланпарды. Амды піске хомдаа ла чол арланча. Аннанъ пасха полчанъ онъдайыбыс чоғыл... — Чомит, час пала чіли, сўўледе ылғабысхан. Соркай, пабазын чазир кўсті поста табынмин, чағын турған ағас салаазын сындырып-алып, азағынынъ салааларын сабынған. Анынъ улуғ алчаас ит-салғаны харағына пос көрінібіскен паза мыннанъ мындар хайди чуртирлары, хайди астанъ-суғданъ майылып, хыйых көріп чўрерлері аязында пазыл-парған осхас улыбысхан.

— Пір хати ит-салған алчаасты арыда идібісченъ онъдай чоғыл, оолғым, — теен пабазы. — Чурттағы харасхы киректер ирте алайба орай іле сығадырған ние. Пістинъ ўлўзібіске уғаа ирте іле сығызы тўс-парды нооза. Хайди идерзе, іди килісче полбаспаза, анынанъ пістенъ дее кўлўктер кўрес-полбааннар.

— Амды хайди поларбыс, пабам?

— Алныбыста ікі чол, оолғым. Пастағызы пістинъ кізілерзер апарча, ікінчізі — оларзар. Піске, советскай ўлгее тоғыр көп ние ит-салған кізілерге, тўгенчізі тынъ улуғ айланыстыҥ чол. Анынанъ, тастындағы терібісті хубулдырып, нинче полғанча килдібіс нооза. Че амды, көрчезинъ, оолғым, кирек хайдағдыр...

Кўн кірерде, сығара чачраан кизек хара пулут тўрченинъ не аразында тигір алтына прай туу тартылыбысхан. Кўўлег-саалаҥ чилічек, синемче чилге айланып, ағас устарын, от пастарын хыймырадып пастаан. Сағам на сарнасхлап-турған торғаяхтар, сарыҥ паарлар постарынынъ тўнеченъ орыннарына чазынҥлабысханнар. Хости даа турған кізі көрінмес харасхы улыбысхан.

Кинетін кидер от сағыла-түскен. Анынъ соонанъ тигір алтын асталдыра, чир ұстін янъыландыра күгүрт күзребіскен. Чііір-мачыр нанъмыр тоолап, чир ұстін өллеп пастаан. Ананъ ол тыбызып, көнектенъ урғандағы чіли чаабысхан.

Ізіге хурыбысхан чіленъ, халын уйғудағыданъ усхун-ғандағы чіли, солбранып ағыбысхан. Тігде-мында түүлген суғлар улуғ нимес чарынанъ азығып, от арали чолахтанып, чіленъе кире ойласхлааннар.

Природанынъ піди чабалланыбысханы кізі теерліг пүүрлернінъ көнъніне тынъ киліскек полған. Олар, чагхан ағастарынынъ төзіненъ турып, чіленъні кизіп, хатығ чирге сыхханнар. Ананъ, чурт орнында өскен сахчанъ оттарнынъ аразына кіріп, чідібіскеннер.

Роман Таяға полыс-пиргеніне тынъ өрінген: „Мин дее минёк, миндір дее палығох“,—сағынған істінде. Че анынъ хада ол анынъ хайдар парыбысханын, хачан харах көрізерлерін, ниме чоохтазарларын сағынған. Ноға-да сағынарға даа хынмаан нимелер постары пасха кірчелер: „Өкіс хыстынъ чүрегіненъ пасха нимезі пардыр теені ниме полчанъ? Анымчохтасчадып харахтарын хайди көрчйк, хол тутханда хайдағ чағын тынчых!“ —піди сағыс-нанъ саналызып, көгісненъ күрезіп, аалға даа читкенін пілбин-халған. Нанъмыр салтары чил түзібіскенде ле пазын көдіріп, хойларын манъзытта хазааға кирген. Ананъ иб кистіндегі завалинада, чагдап одырған нанъмырны көріп, одыр-салған. Танъ чут килгенге бе, танъ Таяннанъ чарылысханына ба—ноға-да эріністіг полған, ноға-да күннінъ иирде улуғ хыныста хазаада ит-салчанъ тоғызы синіненъ иртіре аар чіли пілдірген. „Оолғым, кір, чей хайнап парған!“—ічезі, пазын көзенектенъ сығара сунуп, тапсабысхан.

Роман, анынъзар айланып, күлінібіскен, ананъ турып, ізіксер пастырған. „Син ноға көб-саа чох пол-парған чөрзінъ, оолғым? Ниме чиирге хынчазынъ ма, алай ағырчазынъ ма? Хая, пазынъны тудимдах?“—ічезі, хахаанынанъ хости ойлап-киліп, сурған.

— Чох, чох, ічем. Мин пір дее ниме полбаам, хорых-па...

— Ананъ ноға мындағзынъ за? Харахтарынъны алып-парған на ниме чіли көрчезінъ...

— Ічем, піди полбасха сурынчам. Сурығларынънанъ мині хорғытчазынъ.

— Че, че, тохтап пардым. Одыр, чейінъ сооп парир...

Иб істінде сип-симзырых пол-парған. Тасхар күүлек нанъмыр, көнектенъ урғандағы чіли, чаабысхан. Кети иней оолғынзар харағын хыя албин көрген. Анынъ хайди пол-парғанын піл-полбин, пасха-пасха сағыстар сағынған.

Чей ізіп албинанъ, сарығ эзеемін кизіп-алып, тасхар сығарға тимненібіскен. Сығарға-чөріп, ічезінзер айланып, чоохтабысхан: „Мин, ічем, амох килем, хойларымны көрерге парчам.“ Соонанъ ізік тапли-халған.

Кети ибде одырып тыстан-полбаан. Пасха пол-парған оолғы хайди полчатханын пілерге хынып, соонанъ сыххан.

Чомиттар, иблеріне чидіп, кирек хайди пол-парғанын ибдегілеріне чоохтап пиргеннер, ылғас-сыхтас соонда чол парарға тимненібіскеннер: „Сіерге тегбестер. Хорығ полып, иртіп парза, мыннанъ көзібізерзер. Піс сіерні анда Х... сағирбас.“—Чомит ипчизін піди чөптеен. Палаларынанъ, ипчизіненъ анымчохтазып, тасхар сых-парза, оолғы аттары тимиеп салтыр. Ананъ Роман чуртаан аалзар чөрібіскеннер.

Нанъмыр уламох тынъ чаабысхан, күгүрт кўзreenге, от сағылғанға тигір ікі чарыл-парған чіли пілдірген. Чолдағы чолахтанып ахчатхан суғны солбрадып, сизік пирілеріненъ чалтанып, хатығ чирче чөргеннер. Аалданъ ырах нимес чирде, тыннанып, тохтабысханнар. Харахтарынынъ хайи хой хазаазынзар айланған. Че анда артых-пузух ние көрінмеенде, аттынъ ахсын тибредіп, чөрібіскеннер.

Хойлар, нанъмырға сыырығып, пастарын төбін тутсалған чатчатханнар. Че оларнынъ аразында хайдағ-да ние хыймырабысханда, тура-салғаннар. Хазаа істінде тохтағ чох хорығ полыбысхан.

Чомиттар постарынынъ Романға тэрынғанын хойларға читіргеннер. Холға ла кіргенінінъ тамаан кизіп, хыя пиргер тастап турғаннар. Іди олар 15 хой өдір-салғаннар.

Роман хазаазынынъ хрина килзе, ікі ат прай тимінде хазаа өргеніне палғат-салған турлар. Хойларынынъ кўрее-лісчетенін көр-салып, хайдағ ние полчатханын піл-салған. Ол кинетін сағыс хабынып, алнында турған аттары тіннеріненъ тузағлабысхан, ананъ хысхырыбысхан: „Кемдір анда?!“ Табызынынъ янъызы хайзы-хайзы чирге тараан. Хазаадағы ікі кизінінъ хринанъ мылтых табызы истіде-тўскен. Роман анъдарыл-парған.

Кети, оолғынынъ мылтығын тудынып, хазаа хрина ойлап-килзе, ікі кизі аттарына мўніп, чөрерге-чөрлер: „Холынъарны чоғар тудынъар!“—прай табызынанъ абағырған. Ат ўстіндегілер, мөкейе-тўзіп, табанънааннарында

аттары пастарын төбін тудып сегір-сыхханнар. Кетининъ хаалааны чағыннанъ чағын истилче. Чомит, нандыра айланьп, атыбысханда, удур мылтых таазли-түскен. Онъ холы ачыза-түскен. Хан суғ ла чили ағыбысхан.

Соркай көрібіссе—иртенгі чохыр адай ағаа удур ойлап-одыр. Иртен көрген иреезі сағызына чүгүре кірген. Суғ сапхан ағас чили тітрөзібіскен. Холларын чоғар көдірібіскенін позы даа пілбин-халған.

Паза тұрче поларынанъ, үс чаланъ кизі чиде-түскен-нер. Ікі аттынъ тузамахтарын тынъ холлар азра тартханнар. Олох холлар оларнынъ үстінде одырған кизилер-нинъ ізеептеріненъ, хойныларынанъ, хурданъ пычахтарын, мылтыхтарын, палтыларын азра тартханнар. Ананъ холлары пүре палғалғаннар. Төрт аттынъ суғны солбрада пасханы хайзы-хайзы чирде истіл-парыбысхан.

Кети оолғын ибіне кирерге көдір-полбин-турғанда пір улугъ нимес хыс пала, ат үстиненъ түзіре сегіріп, көдірізепирген. Ибге кіргеннерінде олох хыс пазындағы пладынанъ Романнынъ палығлығ идін палғабысхан.

* * *

Хайдағ табрах алысча чуртас! Пу наада ла Тарғы чул чазызы өліг чир полған. Анда пайларнынъ чайғыда мал турчанъ хазааларынанъ паза чалчылары чуртачанъ пір-ікі тураларданъ пасха нима чох полчанъ. Чазынынъ истін янғыландыра узун мойынның турналар, пора хузурухтыг торғайлар үзүгі чох тапас-турчанънар. Хараағызын пүрлер улызып, чазынынъ халын уйғузын чарбыхтырчанънар. Че амды хайдағдыр ол? Анынъ күрдек көксін көлхозтар-нынъ маллары турчанъ көп санныг хазаалары, астарын урчанъ анъмарлары, колхозниктар чуртачанъ хос туралар чазапчалар. Ирғидері сас оттарнынъ орнына айға, күнге сусталып, астар бсчелер, турналарнынъ тапасчанънарын, пүрлернинъ улусчанънарын тракторлар күзрезі, машиналар гудоктары алыстырыбысханнар.

Күскү. Ас пыс-парған... Чирге изинн тынъ читірбинібіскен күн сығарынанъ, хос тураларданъ чон сығып, аар-пеер тарабысхан. Оларнынъ хайзылары ат көлгепчелер, машиналар хринда хайынчалар, паза пасхалары солбрап аххан Тойым суғны кизіп, хыразар парчалар.

Түрчеде ле чазынынъ истіне хатхы-күлкү, ырлас, трактор күзрезі, ат тігірізі тол-парған. Тоғыс күні пасталыбысхан.

— Кичее минненъ көп нимес азынғазынъ. Пўун көр-көрербіс, хайзыбыс азыннар, — Овдо, хости ас палғап чөрген брезіне, Аннаа кўлініп чоохтанған.

— Көрербіс, көрербіс, — өтіг табыснанъ нандырған Анна.

— Син табрах хыймыран. Адынъны чөргізіп-одыр, — лабогрейка прицебиненъ ас кис-чөрген трактористха ас палғачанънар хысхырысханнар. Прай керосинға підел-парған, ағбайған састығ, улуғ очки кискен тракторист, олар-зар хайбанънабызып, кўлінібіскен: „Кўзінъер ле читсе, кирек минненъ тудылбас.“

— Хайдағ тўс көрдім тиирзінъ? Охсаныбысханынъ наа-ғынъа саабысхан ма? Ха-ха-ха, — тоғын-чөріп, Тарпын Палоннанъ сурча. Тўрчеде ле көпеееннер хой ла чөрчет-кендегі чілі турғлап-халғаннар, улуғ нимес кўргеен хрин-да турғызылған ас сапчанъ машина хринда чои аар-пеер өтізібіскен. Оларнынъ хайзылары андар поом тартыпча-лар, андағылары поомнарны молотилка ўстіне тастапча-лар, паза пасхалары сызыр тастап, асты піргер кўрепче-лер. Ана ікі автомашина, чибіргее хыза көлігліг аттар ас тартып чөрібістілер. Районнынъ центріне парған чолда олар субала тартылыбыстылар. Тігіне олғаннар, тоолағ-лаан ас колостарын чығлап, көпееен чілі ўў салчалар. Оларданъ сала іскер иде комбайн тоғын-чөр. Анда піске таныс оол—Роман.

Роман чибіргіні ас-парған, синем сынның, чалбах чар-нылығ пол-парған. Анынъ кічігдері ағбах сазы чара тара-лып, пазына ипти чатча. Намачылығ кип-азахты кисченъ интъін сарығ бнъніг армейскай костюм көлетче. Ол тўген-чі чылларда прай сариинанъ өс-парған. Ортымағ школаны тоозып, армияға парған. Анда ікі чыл чарым пол-килген. Ананъ комбайнер курзына чөрген. Сағам комбайнер-стаха-новец полча, нормазын 200—300 процентха толдырча.

Кўн көк тағ пазына көленеріненъ, ииргі сөрбн тартылы-бысхан. Кізілер тоғыстарын тоозып, ибзер парғлабысхан-нар. Паза тўрче поларынанъ, харасхы полибысхан. Анда-мында тракторлар чарығлааны көрінглебіскен паза кўзе-діл-чөрген аттарнынъ дырғырлааннары истілібіскен. Олох туста хызыл пулунъда свечі чарыбысхан. Анда читтер, улуғ даа кізілер толдыра. Оларнынъ хайзылары книга, газета хығырчалар, радио тынънапчалар, паза пасхалары шахмат, тобит ойнапчалар, стенгазета хринда турып, ниме-де ўзірчелер...

Танъ чарып, кўн сых-килгенде, чон тоғыхса парыбысхан. Романнанъ Крзан, комбайннарын сыныхтап паза сўртклеп алып, чөрібіскеннер. Ыди нинче-нинче кўн ирткен. Колхоз государствоға ас пирер планын толдыр-салған, ўрен азы урылыбох-парған, трудоденьға ўлестірілер ас аньмарға тартыл-парған, хырада сызыр кизектері тігдемьнда турғлабысханнар. Хысхызы сахталып, хазаа-хахпах онъдайлабых-парған.

Роман ам даа чалғыс пос, ипчі алғалах. Чўрегі кемге айланчатханын пілері сидік. Кем піледір аны, хынза, кичігдегөк чили, көбленістенъер хыстарнанъ чоохтаспілбинче полар. Кичігдегі танызынанъ—Таниянанъ паза пірдее тоғаспаан. Анынъ хайда полчатханын пілбинче. „Тағананъ тағ ла уруныза-чоғыл, піс пірее-хачан тоғасхайбысса“,—сағын-салча Роман.

Хысхы полибысхан. Соохтынъ кўзіне сыдаспин, көлдер, чуллар пус чорғаннарнанъ чабыныбысханнар, чир халын харнанъ чабыныбысхан. Колхозта чон от, одынъ тартып, мал соонанъ чөріп хайнасча, оларнынъ аразында Романнанъ Крзан. Пір кўн иртен оларны сельсоветтынъ председателі хығырыбысхан. Парзалар, сельсоветтынъ председателі, стол хринда одырып алып, хайдағ-да письмонынъ адресын хығырча. Пуларны көр-сала ла, кўлінібіскен, ананъ улуг нимес чачыннарын ікізіне дее удур сунған:

— Сіер парчазар, арғыстар, Родинанынъ ырычыларын унадарға, пістінъ кидеркі границаларны уламох тынъ тыыдарға. Андағ талаан полған на кізее учрабинча...

Романинанъ Крзан, тынъ өрінізіп, хол тутханнар, ананъ, олған ўр тоғаспаан іезіне тоғасса өрінедірген чили, кўлінізіп, онъар-тискер айланызып, плесет салғаннар.

Сынап таа, Родина ўчўн, Сталин ўчўн ырычыларнанъ кўрезерденъ артых паза арлығ ние пардыр!

* * *

Романинанъ Крзаннынъ өскен чирі хайзы-хайзы чирде сооларында чат-халған. Теерпектер рельске тееп, „Сіер парчазар! Сіер парчазар!“ теен чили кўзрепчелер. Чир ўстін туу чаап парған хар вагоннынъ улуг нимес көзенегіненъ чалтынъ-чултынъ пол-халча. Ол кўн Роман вагонда дневальной полған. Крзан—от салығчы. Хызара ізіп парған тимір печь пустала тонъан вагон істін хайылдырыбысхан. Потолоктанъ, стеналарданъ, пулунънарданъ, улуг

нанъмырда агадырған тамчы чіли, суғ солбрада тамчы-ласча. Солдаттар аны чызып манънанминчалар. „Адаам тузындағы потоп поларға чөрбе танъ“ тіп, нарада одырганнынъ хайзы-да кўлініп ханъалчаан.

Паза тұрче поларынанъ, вагонда казармадағы чуртас пасталыбысхан. Анынъ пір пазында „Катюша“ ырынъ кōō терпек кўзрезін туу пазыбысхан, паза пір пазында Джологани, Печоркин, Епифанов паза Уколов арғыстар домино ойнапчалар. Оларнынъ хринда ікі солдат шахматнай доскада кўресчелер. „Иргіде сценаа ниме поларын чоохтирға обезьянаны сығарчанънар, амды тізенъ обезьяна чохта, анынъ орнына мині сығардылар... Миң прайзы 7 чыл ўгренгем. 3 чыл 1-ғы класста, 4 чыл 2-чі класста одыргам“...—Самарский, кўлкўстіг чооғын чоохтап, нара ўстінде арғыстарын хатхыртыпча. Оларданъ іскер иде редколлегия боевой листок сығарча.

Харасхы полыбысхан. Ииргі азрал ирткенде, сыныхтағ полған, ананъ—узирға команда. Вагон істінде дневальнойнанъ от салығчы ла халыбысханнар. Хызара ізеен печьте таскōмір тырсылазып кōйче. От чариинда—Романнанъ Крзан.

— Хачан чидербіс? Нинче дее табрах парзабыс, маға уғаа ағырыс чілі пілдірче.—Роман, мылтығынынъ хаазын тутхлап, чоохтанған.

— Піди парзабыс, мин сағынғанда, 2 суткаданъ чит-парарбыс,—пеезіне кōмір салчадып, арғызы нандырған.

— Андағ полза, чохсы поларчых... Тұрче полза, чаа тоозыл-парар.

— Хайдағ ниме. Килгенібіс тик полар тиирзінъ ме...—Чоох танъ чаараанча парған. Ананъ олар аарсыбысханнарында, табыс арамнанъ арам истілібіскен. Париған сынанъ, киме сайға турды, чоох тубіне читті теенни, вагон істінде тып-тым пол-парған. Теерпектеринің рельске тегені паза хайзы боецтарнынъ хорлааны истілче. Тимір пеестегі от учубысхан, кўлі аар-пеер тоолапча. Кинетін поезд тохтабысхан. Тасхар команда истілібіскен: „Сыхланъар! Ниме-ноонъарны нынънахтанынъар!“—вагоннынъ старшайы Епифанов тапсирынанъ, боецтар турғлап килгенер. Чон тасхар харны ығырт-сооғырт иде пас-турча.

Полктынъ командиры паза комиссары, роталарнынъ командирларын чыып алып, чоохтап пиргеннер: „Піс мында тохтапчабыстар. Сағамох прай нимені тұзірерге кирек“... Ізіг тоғыс пасталыбысхан. Чарым час пазынанъ прай ниме иділ-парған. Прайзынанъ сонъ Роман сыххан.

Анынъ харахтары, электричество чаринанъ чалтанып, төбін не көрчелер. Олар түскен орын—улуғ нимес станция. Машинаа одырып, түрче поларынанъ, чөрібіскеннер. Чүрек өріністіг сабылча.

Ленинград... Чон сеек ле чілі хыймырасча. Прайлары хол пулғапчалар, сыйых пирчелер. Кичичек, наа ла азахха кірген алайба хойында чөрген палалар даа боецтарға сыйых піріп, чоохтанарға көніккелек тілдеріненъ постарынынъ өрінгенін пулбрап үдесчелер. Хайдаг өріністіг! Роман одырған машина чон аразына кірібісті: „Изеннер! Арғыстарынъарға пістенъ чолабит сөлірзер! Пічік пастурнъар!“ теен паза даа пасха табыстар хулахты туу саап-турғандаг. Ананъ тігденъ-мыннанъ ние тасталыбысхан. Кузовтынъ істінде, таг ла чілі, ұуліп чадыбысханар. „Мындаг чоннынъ үчүн хайди ыырчынанъ күреспеченъ! Күс тее, тын даа аястыг ние!“—полған на боец поэнынъ алнынча сағынған. Өрінгенге харах чазы сығара чачрапча, чүрек удаа-удаа сабылча... Колонна городтанъ сых-килген. Сыйыхтарнынъ оо-пазын аларға кирек.

Ленинградецтар нимененъ не боецтарны сыйлабааннар: өнъ-пазы чіченъ ние, папиростар, карманнай платоктар, газеталар, письмолар паза даа пасха көп ние. Роман пір письмоны талап, хығырыбысхан: „Боец арғыстар! Мин сағам 10 частыгбын, че ыырчынанъ күресчетсенъер мині сірерненъ хада тіп сағынынъар. Мин прай сағызымнанъ, чүреемненъ сірерненъмін. Кирек полза, мылтых тудынып парарға полған на минутада тимдебін. Прай олғаннар мин осхастар. Піс, советской олғаннар, сірерденъер хараа-күнөрте сағынарбыс. Анымчохтар, арғыстар! Витя Сунгу-ров“. Кем піледір, нинче мунъ мындаг письмолар 10 на минутанынъ аразында кузовха тасталған. Кемнінъ чүрегі тибребес, кем прай поэнынъ өрінмес ағаа, кем чоннынъ чаасказы үчүн тынаг пілбин, хараа-күнөрте тоғынча, кем Родинанынъ чонын мындаг көгліг, күстіг, ынаг ит-салған. Анынъ ады полған на боецтынъ чүрегінде от чілі чалбранып көйче, анынъ үчүн ыырчыны аяг чох унадарлар.

Харасхы полыбысхан. Колоннанынъ пазы границы кизібіскен. Машиналарнынъ көк чарыхтары тігде-мында чылтрасчалар. Пір чирде Роман одырған машина тохтабысхан. Шофер Тихонов хайди даа идіп, чөргіс-полбинсалған. Ирік чох, хада париган арғыстарданъ халарға киліскен. Машинада одырған командир Печоркин Романы машина хадарарға сығарыбысхан. Сых-килзе—харасхы, соох, хар чаапча. Харахха ние көрінминче. Аннанъ ырах

нимес орында хайдаг-да нимелер азырайып көрінчелер. Паза тұрче поларынанъ, танъ чарып-килген. Күн харағы пөзік ағастарны тобыра пастағы чаринн тастаан, ананъ көдіріліп, чир үстін прай чарыдыбысхан. Хараа азырайысхан нимелерні көрзе, ол көйген тураларнынъ трубалары полтыр. Ол ахфиннернінъ киректері. Олар, Хызыл Армия-га сүрдір-парирып, тураларны өртеглебістірлер.

Шофер Тихонов кирек нимелерні анда турған полктанъ ал-килген. Ананъ, тұрче ле өлізіп, машиназын чөргізібіскен. Машина арығ пуста париған коньки ла чіли парча. Кузов алайба терпек сегіреп оймах-осхыл чоғыл.

Күн кидер айланыбысханда, шофер Тихонов арғыстарын сүре читкен. Олар Х... деревняда тохтаптырлар. Хончанъ орын чоғыл. Деревнянынъ орнында трубалар ла турчалар паза изелген печьтер ле. Ағас кизіп, харданъ отах иткеннер. Ананъ—азрал, тиріг онъдайлазы пасталған.

Финляндияда олар 15 күнче чөр-салғаннар, че чаалазарга киліспеен. Финляндияда ағастыг чир. Ананъ прайлары, чайғыдағы ла осхас, пүрліглер. Көлденъер чоохтиры даа чоғыл. Олар тынъ көптер паза пірсі пасказына анча чағын—чолча чөрчеткен кизее төреміл пусча ла чөрчеткен осхас.

Колонна чаалазар орындар чагдааннанъ чагдабысхан. Пушкаларнынъ, пулемёттарнынъ күзрескені пос истілібіскен. Хараа ползох, тигде-мында, күгүрттіг нанъмырдағы чіли от сағыл-халча паза алныларында нима-де чалбранып көйче. Полған на боецтынъ, командирнынъ чүрегі өріністіг сабылча, полғаны ла ырычынанъ күрезібізерге чидікпинче.

Колонна тохтабысхан. Соох, тынысты төдір тартыпча. Харнанъ пори нанъмыр чаапча, ананъ хыян пол-киліп, тоор-парыбысча. Машиналар, винтовкалар паза шинельлер дее, суға ла кірген нима чіли, пусталдыра тооп парчалар. Катанкалар өллер, удаа хурутчанъ онъдай чоғыл. Чон, күрчек, лом тудынып, тарабысхан. Хар улуг, чолданъ сыхсанъох, орты көгісче кире тұс-парчазынъ. Машиналар чарым часта ла кирек орынға турғузыл-парғаннар, хыя тасталған хар хыр ла чіли ўүліп чадыбысхан. Амды посха тура идінерге кирек. Тигде-мында тоң чирге ломнар, хайлолар сабылчатханы истілібіскен. Ыр ниместенъ землянкалар пүтклеп парғаннар. Романнанъ Крзан, нимонооларын тудына, кір-парзалар—чон толдыра. Землянканынъ ізігін чаабызып, свечі тамызыбысханнар, тимір пеес күўлеп көйче. Чылыг, хурудынарға даа чарир.

Хачан землянкаларда иргі азрал иртіп, чон уйғаа түзібіскенде, иргі тус иртіп, хараағызы полыбысхан полған. Че ұр узирға киліспеен. Рота командирының приказ пиргеніненъ боецтар кинетін усхурылғаннар. Шоферлар тура ла машиналарын чылыдып, заводить полыбысханнар, боецтар ол харығда прай нимелерні землянкаларданъ сығарып, машиналарға таарлабысханнар.

Пазох пар-сыхханнар, че амды чаалазарға. Танъ чаарир туста колонна тохтабысхан. Роман машинаданъ сыхкилзе, хулах туныстығ кўзрег полча. Алны хринда ікі бе, ўс пе зенитка тохтағ чох кўзречелер, ибре сариинда пушкалар, хатығ кўгўрт чіли, тигірниң алтын асталдыра тапсапчалар, оларның стволынанъ сыххан чалын чоғар кōдіріліп, харасхы харааны тігденъ-мыннанъ чарытча паза алнында чатхан халын харны чирнінъ хыртызына читре хайылдырча. Чалын хапхан ағастар кōйе-түзіп, хара пырлан-парчалар. Роман пазын чоғар кōдірібіссе, тигірдегі чылтыстарны, анда пулут чох таа полза, кōрченъ онъдай чоғыл. Тигірге алты-читі крести прожекторлар чарии сыхча паза санап тооспас онъ-пазы ракеталар прай тигірни тулғабысчалар. Алны хринда хайдар-хайдар ѳрт кōйче, анынъ чалыны хараағы туста тигірге сіри атыхчатхан осхас. „Чаа мындағ ние полған ноо“,—сағын-салған Роман. Ананъ командир тимненерге приказ пирібіскен. Чүрек сабыла-түскен.—„Ана, хачан читті хачаннанъ сәхтаан ѳріністіг тус!“—Роман хости турған арғызына чоохтанған.

Ротанынъ командиры паза политругы боецтарны пір орынға чыып, оларның алнында турғызылчатхан задачанданъар чарыда чоохтап пиргеннер. Ананъ алнындағы линиязар чōрібіскеннер. Хар улуг, хайзы чирде кōісче кире түс-парчазынъ, че чубанарға чарабас, анда полған на секундa аарлығ. Командир Романға приказ пирібіскен: „Соона чат-халған боецты сағып, пулемедын ағылызарға полызарға“. Арғыстарданъ халарға кōйл айланминча, „уламох анда, хачан нинче-де минута пазынанъ ыырчынанъ учразарынъны пілчезінъ“. Че полчанъ онъдай чоғыл, приказты толдырарға кирек. Кōрзе, пулемёт тартып одырған боец—Крзан. „Че, табрах, табрах!“—Роман тыстанмин тапсабысхан. Крзан, аны кōр-салып, ѳрін-парған, прай кўзін салынып, табрах чōрерге сіренче, че хар чолын тынъ айныттырбинча. Чит-килгенде, ікōленъ пулемётты оой тартып парыбысханнар. Алныларында хойығ ағастығ орын, ағаа кірерлеріненъ, хайда-да ние чыхлап-халған. Аны ниее салбааннар, чаада андағ ниеелер кōп поладыр. Че

ікі-үс хаалырларынанъ, пазох чыхлап-халған, табызы автоматическай, көп атылчанъ тирігнии. Пір ух Романнынъ пөрігін тобыра парыбысхан, кирек пілдістіг—оларны атылчалар. Кинетін чада-түскеннер. Атыс тымыл-парған. Ананъ сала көдірілерлеріненъ, пазох чыхлап-халған. Крзаннынъ хринда ух харны чара саап парыбысхан. Мылтых атызы чоғар тапсапчатхан осхас. Онъни көрчетселер, ағас узында хайдағ-да ние харалча. Крзан, көстеп, атыбысхан. Ол ние, аар-пеер сабылып, анъдарылыбысхан, че чирге түспін, азахтарын палғағлаан ілчірбелерге ілініп, тонъғар турыбысхан. Тири харға кире түс-парған.

Іди ағас пазында одырчанъ кізілерні пістінънер „Кукушка“ тіп адап алғаннар. Оларны андар өнетін одыртчанънар. 10 күнге азых піріп, анча-да кізіні өдір-саларға задание пирченънер, че түзіп, парыбыспас иде азахтарын ағасха чапсыра палғахлап-салчанънар. Оларнынъ хайзылары пленге кірзелер, азахтары тіске читре ўзўглеп парған полчанънар, хайдар парзыннар за, хачан паза полчанъ онъдайлары чохта.

Романнар, аннанъ манънана ла, арғыстарынынъ соонанъ чөрібіскеннер. Ўстілерінче снарядтар сығырызып иртіп, алныларында ырах ниеместе түзіп, чирні ыра-чара саапчалар. Арғыстары ол орыннанъ ырах ниеместер. Чит-париганнарында отделиенинінъ командиры Гуров „чадынъар!“ тіп хысхырыбысхан. Чадарларынанъ, финнерзертін килген снаряд хриларында түс-парған. Чирнінъ тобрағы оларға чабыла-парған. Ананъ олох командир, холын улап, алнынъзар көзіткен: „Ана, ол ДОТ“. Мынынъ алнындох көрген осхас хыр. Анынъ ўстінде хойығ ағастар өс-парған паза азах таа тегбеен арығ хар. Пу хринанъ төрт хадылли хазалчых эмекненъ иділген тудығ, анынъ озариинда мина салылған чазы, аннанъар танктарны иртірбеске пүдірілген гранит обаалар (надолбтар).

Пістінъ артиллерия ДОТ-тынъ пу хриндағы прай тудығларын тали саабысхан, ананъ, ол атызын тохтадарынанъ, танктар чөрібіскеннер. Анчада белофиннар ДОТ-танъ атып пастааннар. Танктарнынъ, советскай пехотанынъ наступлениезін ноо ние тохтадып алар! Олар тудығ пілбес, улуг ағын суғ ла чіли чөрібіскеннер, чолларында учраан ниемелер, хорымынъ хаяа урунғандағы чіли, ун-талған полхалғаннар. ДОТ-ха чит-париганнарында хости ДОТ-тарданъ атып-сыхханнар, че ол даа полыспаан. Наступление уламох тыбызып, ДОТ-тарны прай туу пазыбысхан. Отделиенинінъ командиры Гуров, хызыл знамяны

танға чалбастандырып, ДОТ-тынъ үстіне сығар-парған туста палығладыбысхан. Анынъ холынанъ знамяны Крзан алып-алып, „Ура, Сталин үчүн!“ тіп хысхырып, ДОТ-тынъ үстіне сығара ойлаан. Белофиннарнынъ ухтары харны хринанъ оя саап-турлар, хайзы пөрігін, шинелін тобра парыбысхан чілі пілдірче, че чалтаныс пілбес боец знамяны холынанъ позытпин, инъ пөзік чирде тургыс-салған. Ырчы аланъ ас-парған... Чир алтынанъ сығып, онъар-тискер ойласхан ниме синіненъ азыра көп, сооларынанъ пулемёт, винтовка ухтары суре чидіп, хайзын холын чоғар көдіртіпчелер, хайзын харға аңдарчалар.

Аннанъар пазох андагох тиріг. Белофиннар пістінъ нас-туплениені тохтадып аларға анда прай кўстерін чыынчалар. Анда ла хатығ нандырығ пир-полбазалар—Выборг пістінъ холда. Аны олар чарых пілчелер. Иирзер тус пол-парған. Тигір улам аязып, хатығ хыян тартылыбысхан, тирге ол пол-парған шинельлер ағас ла чілі хролап парғаннар. Романнынъ Крзан, пулемёттарын онъдайли тургызып алып, команда сағыпчатханнарында, ротанынъ командиры Шевченко хриларына киліп, заданиені чахсы толдырғаннары үчүн благодарить полған, ананъ кинетін сурыбысхан: „Сіерннің хайзынъар палығлығдыр?“

— „Ікібіс тсе хазыхпыс“ —пір ўнненъ нандырғаннар Романнанъ Крзан.

— „Пу хайдағ хандыр за? Орнынъарданъ хыя чадынъардах... Палинъ ноға чазырчазынъ?“... „Танъ, онънабин-салтырбын, командир арғыс. Улуғ нимес, сойдыра парыбысхан,“—Крзан чўрексіп нандырған. „Азаанънынъ узы хыймырапча ба, хыймыраттах... хыймырааны чоғыл ба хайдағ за... Санитар, носилка ағыл!“ Командир, Крзаннынъ халғызарға сурынғанына хайбин, носилкаа салдырып, санбатсар ызыбысхан. Ананъ Романзар айланып, кўрлеен: „Син ноға іди чазырындынъ, кирек хомай полибызар, чабаллазарбыс. Азранғазынъ ма?... Ноға за? Амох азран, ананъ сыныхтирбын. Полысчы амох килер“.

Харасхы полибысхан. Тўгенчі сўбені (рубеж) хараа-ғызын аларға задание пирілген. Артиллерия пазох атып сыххан, пазох хулах туныстығ полибысхан. Алнында турған хойығ ағастар тұрчеде ле онъар-тискер сын-халғаннар, тұрчеде ле ах хар тас-хара пол-халған. Ол кўзрег тохтап парғанда, пазох танктар алнызар чөрібіскеннер. Олар ирткен орыннарда паза алныларында саны чох миналар атылғап, тобрахты хай-хай пөзікке көдірчелер, ағаа хоза белофиннар, нинче ле пар кўстерін салып, чаалап

пастабысханнар, че андаг даа полза, чаанынъ чөрімін алыстырыбызар онъдай чоғыл. Моторлар чағыннанъ чағын кўзрезіп, хорғамчыл нанъмыр тынънанъ тынъ чаабысхан. Роман пулемёдын сөзіріп парчатханда, пір боец ойлап-киліп: „Саға аар полча полар, коробкаларынъны ал пеер, полыс-пирим“ тіп, хости ойлап-килген. Романға ол табыс таныс осхас пілдірген, че аны хайда искенін сағын-полбаан. Көрзе, ипчі кізі, хызыл кресттіг сумка артын-салтыр. „Санитар полбаспа за“, — сағын-салған істінде. Кинетін алныларында ырычынынъ пулемёды тоғыныбысхан. Чада-түскеннер, көрзелер—иб осхас улуг тасха көленіп алған ырычы пістінънерні тоғыртын чаалапча. Пулемёдын андар айландырып, пір очередь пиреріненъ, тымыл-парған. Ананъ турып-одырғаннарында, олох тастынъ кистіненъ алты белофинн кинжалларын тудынып, удур ойлааннар. Чиде ле, тигр чіли, сегірізібіскеннер. Роман ікі белофиннын, арғызы пірні түзіре сазарларынанъ, чардыхтары ойлазыбысханнар. Че сооларынанъ мылтых тапсирынанъ, кинжалларын, мылтыхтарын хыя тастап, холларын чоғар тудып, турыбысханнар. Арғызы оларны штабсар апарыбысхан. Кирек чыдананъ сазызар синге читкен. „Ура! Сталин үчүн, алнын-зар!“ тіп хысхырызып, прай боецтар чыдаларын алнын-зар тудып, чөрібіскеннер. Белофиннар удуроқ сегіргеннер. Тағ таға урунғандаг. Хысхы, өстег, тимірге тимірге тегендегі сынъылас, команда ол арада толдыра полыбысхан. Роман полған полк, ырычынынъ хабырғазынанъ кірібізіп, ибріп-ибріп аларға кўстенген. Ырычы тынъ удурласхан, че советскай пехотанынъ чөрізін ноо нима тохтадып алар! Нинче-нинче чўс белофиннар чара хаптырыбызып, удурлазарын тохтадыбысханнар, чара хаптырбааннары, тиріглерін тастабызып, пўўрдень ўрўккен мал ла чіли, онъар-тискер ойласханнар, че чаанынъ законы хатығ, олар даа чох иділерденъ пасха хайдар парарлар, хачан кўрезерін чахсынанъ тохтадарға хынмазалар! Оларданъ пазағы сўбее саннығ ла кізі читкен.

Марттынъ 12 кўні. Кўн көдіріліп, 10 час тузына читпарған. Выборг город пістии. Андағы тураларнынъ ўстінде хызыл знамялар чалбастан-турлар. Иртен унада саптырған ырычынынъ артхан-халғаны ДОТ-тарға кіріп, тас кистіне көленіп, удурлазарғох тимненче. Приказ — оларны унада саап, түгенчі сўбені холға аларға.

Пулемёттар, миномёттар, пушкалар уламоқ тынъ тоғыныбысханнар, ырычы көленген тастар ойылбас чирденъ оя чачрап, ах харнынъ ўстін чохырли түсчелер. ДОТ-тар-

нынъ ўсті ыра-чара сабылып, анда өскен ағастар хайзы ортызынанъ, хайзы узынанъ ўзе атылғаннар. Оларнынъ істінде ырчылар өліг нимес, тіріг нимес одырыбысханнар.

Ротанынъ командиры Шевченко он азра боецтарнанъ хада ДОТ-тарзар чыл-парған. Роман оларнынъох аразында полған. Че артиллериянынъ атызы тохтирынанъ, хызыл пехота атакаа іділібіскен. „Советскай Союз ўчўн, Сталин ўчўн, ура!“ теен табыстар, тайғанынъ янъызын көдіріп, ол ара чирге тола-түзібіскеннер. Белофиннар, сағызы сыххан на ние чіли, хысхырызып, удурох атыгып, пістінъ пастағы сабыстардох унада саптырыбысханнар. Артхан-халғаннары пленге кіріп, чон аразында чіт-халғаннар. ДОТ-тарда одырғаннар сығара сегірізіп, хайзы пленге кіріп, хайзы аннанъарох тискеннер. Оларнынъ парар чолларын азынадох піл-салып, Шевченко солдаттарын хайда кирек орыннарға турғысхлап-салған полған. Хачан олар ойласхлап-сыхханнарында, өлімніг атысты азыбысханнар. Белофиннар пастап айландыра тартханнар, че сооларында уламох улугъ кўс килчеткенде, прай кўсті салынып, алнындағы цепьті ноо даа полза тали саабызарға кўстенібіскеннер. Романнынъ пулемёды кўзін нинче-нинче хати хосхан чіли тоғыныбысхан. Белофиннар от ла чіли кизілчелер, че паза парчанъ чир чоғыл, чол пір ле—пуларзар ла. Алнындағылары өл-халза, соондағылары азра сегіріп килчелер паза пасхалары алнына сыхчалар. Анда көп кизи өл-халған ма, сидік чоохтиры, че пір ле ние пілдістіг полған—нинче-нинче чўстенъ санныгъ ла кизи халыбысхан. Че андагъ даа полза, алнынзарох сыынчалар. Кинетін пістінъернінъ кистіненъ чўске чағын кизи сыхкиліп, сахчанъ аар ла чіли сырылызыбысханнар. Роман оларны көрбеен полған, анынъ полысчызынынъ инъніне кинжал кір-парғанда ла, онънап-салып, тура-хонған. Кирек хомай, ырчы кўсненъ нинче-нинче хати азынча, пір кизіні он азыра кизи өмелепче. Че андагъ даа полза, советскай чыда чинъер, ол поэынынъ кўзін пір ле хати көзітпеен. Романнынъ ибре саринда финскай кинжаллар чылтразыбысхан, оларнынъ узы чўрексер намалча... хурчагъ кічигденъ кічиг... Кинетін пір финн сегірібізіп, Романнынъ тамағына тыныбысхан, кинжалы холтых алтынча сойдыра парыбысхан. Ікінчизи, ўзінчизи, төртінчизи сегірібөгискеннер, че Роман пастағызын прикладнанъ анъдара саабызып, чардыхтарын чыда узынанъ удурлаан. Финнер арғыстарынынъ өл-халғанына ачырғанып, уламох тынъ

хызыбысханнар. Че ол тинъ нимес, тынъ кўрезігнінъ нименъ тоозылар полғанын сидік чоохтиры, сынап ол туста пір боец ойлап-киліп, абылас-турған ыырчыларны хырыбызарға улызыбыспаан полза. Сах-олох туста пехотанынъ өөн кўзі чидіп, ыырчынынъ тўгенчі удурлазын сындырыбысхан. Олох туста команда пирілібіскен: „Чаалазығны тохтадарға. 12 час—перемирие“. Сағам на хулах тундыра кўзрег-турған кўзрег кинетін тохтап-парған, хайхастығ—че андағ. Роман сулан-парған холын суланғанынанъ тохтабысхан. Тўзўрерге чарабас—команда.

Шинелінінъ идегіненъ тирін чызын-турып, Роман алыннар көрібіссе—хараағы улысчызы турча. Таныс кізі осхас, че пір дее сағысха кир-полбинча. Ноға-да чўрегі чілбресче. „Хайдағ хайхастығ,—сағын-салған ол,—чўреем көп, хорғыстығ даа нимелерні көріп чілбребеен, че пу, хайдағ-да ипчінінъ алында суғ сапхан ағас ла чіли полча... „Ана, кўлінібісті, хайдағ чағын кўліністір... Ол ани—Таняни. Кинетін хайдағ-да ниме пол-парған. Роман пілбеске кир-парған осхас, аны пілбинче. Онъарыл-килзе, ікі тыныс чағыннанъ чағын, холлар арға мойынға тўзіс-парғаннар.

—Рома, мині ундубаазынъ ма?—теен сөс хулағына истіле-тўскен.—Чох, чох! Рома ундубаан, ол сині ле сағын-чөрген...

—Че, полар, Татьяна Петровна. Сині лазаретта сағыпча поларлар, — полктынъ комиссары пастыр-киліп, кўлініп чоохтайған. Чарылызары сидік, че сағамғы тус анзын кирексіпче...

* * *

Роман колхозындох тоғынча, көксінде Ленин ордены. Машинада анынанъ хости Таня одырча, анынъ көксінде орденох. Ол сағам имчіл.

А К У Н*)

(Ўс действиеліг, пис картиналыг пьеса)

ОЙНАЧАНЪ КІЗІЛЕР.

А к у н—чох-чоос кизи.
 Х а ч а х—чох-чоос кизи.
 Т о р г а й—Хачахтынъ ипчизи.
 А н н а—Акуннынъ кббленчеткені, Хачахтынъ хызы.
 К а з а н—Хачахтынъ оолы, 12 частыг.
 К а к а—хам, 50 частыг.
 О в д о } Каканынъ ипчилери.
 П о з р а с }
 Х а р о л—Каканынъ чалчызы.
 И р е п е н—ыырчы.
 О л ь к а—хасхылар пастыгы, 40 частыг.
 Т о х т о б и н—партизаннарнынъ пастыгы.
 К р з а н—партизаннар штабынынъ начальнигы.
 К а м о }
 Х а м ч о } партизаннар—командирлар.
 М а т р о с }
 М а р у с я—имчи хыс.
 1-гы партизан.
 2-чи партизан.
 Т о д а—апсах партизан. Хайчы.
 К а д о—апсах партизан.
 И р к і з і.
 И п ч і к і з і—паладыг.
 Х а д а г ч ы—партизан.
 К а м о н—партизан.
 К а р у н }
 Х ы р ч а т а й } —хасхылар.
 П ъ с е р е й }
 К а д у с }
 К ѳ ч ѳ к } —аалдагы чох-чоостар.
 И п ч і к і з і }
 И р к і з і }
 О д о }
 Т а р ч а н } —хыстар.

Пир кизе нинче-нинче роль ойнирға чарир. Иреннер роли—25, ипч роли—9.

Мында 1919—20 чылларда кўрезіг парғаны көзиділче.

*) Пу драманы автор 1935 чылда пастап, 1940 чылда тоосхан. Пастагы туста ол „Тўгенчи хам“ тш адалған полған. Соонанъ пьесанынъ ады „Тўгенчи хамнанъ“ „Акунға“ алыстырыл-парған. Пастап ла печать-та 1942 чылда алынча изданиненъ сыххан.

ПАСТАҒЫ ДЕЙСТВИЕ.

ПАСТАҒЫ КАРТИНА.

Кизек ағастың чир. Анынъ кистінде обаалың кўргеең турча, анна-
нъар—көгере сиңид, тағлар көрінчелер. Кўн харағы чабыс түзіп,
хызыл чарин ағастарны аралы партизаннарға, оларынъ ние-ноола-
рына тастапча. Анда-мында кізілер чөрчелер. Оларнынъ хайзылары
отах пўдирчелер, от салчалар, паза пасхалары чаада алынған мыл-
тыхтарны пір чирге ұў-салчалар. Тоғыс аразында партизаннар ырын
ырласчалар.

Хор. Ағарып турған „Ах тасхыл“
Ах пудут чілі көрін-тур;
Атығып түскен кўр пораан
Айнынъ харағын тулғап-тур.
Көгерип турған „Көк тасхыл“
Көк пудут чілі көрін-тур,
Кўрленіп түскен кўр пораан
Кунинъ харағын тулғап-тур.
Игірлеп йткен саналар
Изерлеп мўнер ат полғай;
Илбек ағастың тайғалар
Иртісте хонар чир пиргей.
„Ханым тасхылнынъ“ ўстине
Халых чонмынанъ сығарбыс,
Хасхы Соловьёв, чонынъны
Хатығ ухпынанъ хырабыс.
„Тигір тізінинъ“ ўстине
Тигіргіг чоннанъ сығарбыс.
Тискін Соловьёв, чонынъны
Тиксі чирде хырабыс.

1 - ғы сцена.

ікі партизан от тамысчалар.

1-ғы партизан. Ўр тіпчадым. Эйне сўрген, ўр!
2-чі партизан. Кўршазынъ, ўрчабын! Ішегем ўзе
шашриға одыр. Кўйбин-турған эмені эмол әдібалам. (Ха-
да ўрчелер).

1-ғы партизан. Ана, хыжаршады! Кўстен тіпчадым,
кўстен!

2-чі партизан. Ол пьеденъ хыжар-тур! (үрчелер.)
Ше хайди-полза тамылыбысты! Эйнеденъ терлеенче тееш-
тим!

1-ғы партизан. Шаада мындағыданъ іжіг полған,
а? Тир ахпас шерденъ аххан. Ше анынъ ұжұн хасхылар
ұлүстерін алынып, хус щүгү ле шілеп, тооластылар. Пір
ах эйнені медек харнына хахханым, мойнын кестірген
петух ла шілеп тырбанънап турадыр.

2-чі партизан. Эмол эмеге шарабас эмеденъ мах-
тан-турзанъ! Мен „максимканы“ позыдыбысханым, эйне-
лер от ла шілеп хырыл-халғаннар!

1-ғы партизан. Анынанъ алығ даа кезі махашы
полар! Ше мен шілеп хыжыл хол тартыс-көр!

2-чі партизан. Ұр тіпчадым, анъайған, ұр! Хайдағ
мунзуриинънанъ махтанып, пьеденъ күстенгенімні тик ит-
турзынъ?

*Пөле иділген отахта стол үстінде чатхан картаны
көріп, ікі командир сарысчалар.*

2-чі сцена.

Камон. Пуұн көп ниме синненъ полды!

Хамчо. Минненъ?

Камон. Йа, синненъ! Тахтаны позынынъ тузында
алған ползанъ, хасхыларнынъ чарымызы тіріг халбасчых.

Хамчо. Тохта, сегіренънебе! Позыннынъ пронынъ
хайдар идерзінъ, взводыннанъ атысты ноға пурун пас-
табысхазынъ?

Камон. Кирек атыста нимес, хайди онъарылбинча-
зынъ, кирек тахтада. Сірер аннанъ, піс мыннанъ чағын-
нап, мыннанъ хызыбысхан ползабыс, хасхыларнынъ пар-
чанъ чирі пір ле подарчых—суға ла кірерге. Суғдағы
кізі—пилен хой!

Хамчо. Син чі, хайди онъарылбинчазынъ! Сөлепчем,
атысты піс тахтаа читкелекте пастабасха кирек полған.
Киректі синінъ манъзырозынъ ардат-салған. Сағындах,
түрче тызынған ползанъ, кирек хайдағ пол-парарчых?..
Андада оларны ибіріп аларчыхпыс.

Камон. Синіненъ ниме онъарылыс-полбас па хайдағ!

Крзан кір-килче.

А-а, начальник арғыс, истек, Хамчо ниме тіпче.

Крзан. Түрче тызыннар ұзүрербіс, хайзыннарни
сындыр, хайзыннар пролығдыр.

3 - чі сцена.

От чариннда пір апсах маймағын таграпча, паза пірсі турун сыхсырча.

Тода. Ниме чох, сват! Хасхыларны тооссабызох, амыр чуртнанъ чуртабызарбыс.

Кадо. Чахсы полар чуртирға. Ат пости, чир пости, тоғыс посха! Нымахтағы ла осхас полар ба?

Тода. Хырабыста чі, хайдаг ас өзер? Күскүде анъмар ізігін азыбыссанъ—ол хайди сусталар?

Кадо. О-о-о! Ол рай полар, сват! Рай!

4 - чі сцена.

Матрос. Сергей Симонов прай талайларнынъ тарынызын көрген. Худайға тынын пирерге пір ле хати тимненмеен. Мин хайда полбаам. Прай чирде полғам. Полғам мин Хара талайда, полғам Балтийскэй талайда, Волгача, Иртышча чөргем, че амды Кимче Хакассияға читтім. Абай хыс, чарадынъар—көнънінъ ойнадар үчүн сірерге пір ыр ырлап пирерге. *(Ырлапча).*

Паза саға мин айланмасын,
Пазых-парған көбленізім,
Атыныбызам мин пулемётнанъ,
Анда көрерзің ханымны.

Хызы тапсабинча.

Сергей Симонов поэнынъ чуртазында көп хыстарны көрген, че синдег тарынчахтарны көрерге киліспеен. Эх, Маруся *(Ээгіненъ тутча).*

Маруся. Тохта, Матрос! *(күлүмзірен).* Сіер, Сергей Сергеевич, хайдаг чаархастығзар.

Матрос. Эх, Маруся! *(Хости одырча).*

5 - чі сцена.

Ікі партизан от хазында газета хығырчалар.

1-ғы партизан. Прай чир кресеннерге. Онъарылдынъ ма? Прай чир піске!

2-чі партизан. Хайдах пеер, мен тут-көрим. Хайдаг мағат пазылған чачындыр. *(Нандыра пиріп).* Анна-нъар хығыр.

Пос алынча хығырчалар.

6 - чы сцена.

Тохтобин. (*Кір-килче*). Изеннер.

Прайзы. Изен, изен.

Тохтобин. Кирек хайдагдыр, ооллар?

Матрос. Хомай. Маруся тарынча!

Маруся. Иа, ана! Сырбалганны, хара-чаархасты! Анынъна гармошказынынъ табызы — „Паза сага мин айлан-масын“...

Тохтобин. (*Күлініп*). Чүреенъе теепче бе? Е-е-е, мында тойнанъ чыстанча!

Кадо. Мининъ хариым тикке ле арагаа сухсап-тур нимес. (*Хатхырысчалар*).

Матрос. Син, командир арғыс, пазыртхан пабам поларзынъ ма?

Тохтобин. Хайди даа! Андаг нимее хынмасха чарир ба?

Матрос. Андагда, командир арғыс, чарат Марусяны охсаныбызарға.

Тохтобин. Охсан, че ирнинъни пүдин халғыс.

Прайлары. Ха-ха-ха!

Маруся. А-а-а, сірерні! Прайзынъар төбйзер. (*Хыя пастырча*).

Матрос. Амды минненъ оспассынъ. (*Соонанъ пастырча*.)

7 - чі сцена.

Тохтобин. Син чі, ағам, ух чолын тулғап-турзынъ ма? Азаанъ ниме полбады ни?

Кадо. Чох, анча-мынча терізі ле сойылған.

Тохтобин. Көзіттек.

Кадо. Нимезін көрерзінъ, мына.

Тохтобин. Сулғанчинъны алыбыс.

Кадо. Анда ниме чоғыл, командир арғыс!

Тохтобин. Көр-көрербіс, пар ба алай чоғыл ба. Маруся!

Маруся. Истіпчем, командир арғыс!

Тохтобин. Кадо апсахтынъ азағынынъ палиин ноға сарыбазынъ?

Маруся. Ала-а-а-й! Пая ноға мині ханъыртхазынъ, ағам, ух терімні ле сойдыра парыбысхан тіп?!

Тохтобин. Сыныхтап турарға кирек!

Маруся. Ырахтынох чаалап турғанда, хайди сыных-тачанъ?

Тохтобин. Палин сарып, чатыр-сал.
Кадо. Командир арғыс, чадарға... ағырбинча!
Тохтобин. Сөбгине теере иді чох ниме ағырадыр ба
за, ағырар чоғыл. А-а-а, пұунгі чаалазығнынъ геройы
тур ба!

8-чі сцена.

Тода. Поч! Хайдаг герой? Ольканы позыдыбысхан
кізі герой полчанъ ма?

1-ғы партизан. З кезіні чалғызан хаах-салғаны
эмедір ол, героизм эмес пе?

Тода. Че пазох хозып-хозып чоохтағлирзар.

Тохтобин. Полған нимені кізі харағынанъ чазыраы
сидік, ағам. Пірее ниме полғанох полар, че чоохтадах
Олканы сала тыннығ позытханынъны.

Тода. Анда чоохтир даа ниме чоғыл.

Тохтобин. Чон истерге хынча.

Прайлары. Чоохта, чоохта!

Тода. Хайди идерзе, чоннынъ күзі артых. Кирек мын-
даг пол-парған: піске чахылған полған—тахтаны аларға.
Піс андар читкелектөк атыс пасталыбысхан. Піске тоғыр
ырчынынъ пулемёды тоғыныбысхан. Сағын-турзам, кирек
чахсы нимес. Ананъ за арғыстарымны чатырғлап-салып,
оларзар чылыбысхам. Ол-пу полбин чит-парып, пулемёт-
чикты тынчытырыбысхам. Ананъ пулемёттарын поста-
рына тоғыр айландырыбысхам. Көр-турзам, Олька чонын
пістінъзерөк уусытапча. Пулемёдымнынъ уғы тоозыл-чөрі-
біскен. Анчада тура-хоньп, Ольканы хысхацах мылтиим-
нанъ атханымда—адына тееп парған. Ікінчизін саптырға-
ным—мылтиим атылбин-парған. Аннанъ на тудыл-халған.
Сала чиит полған ползам, тудылбас полған.

Тохтобин. Че ниме-чох, ағам! Олька синненъ хыя
парбас! Оларнынъ пулемёдыннанъ оларны атханынъ үчүн
спасибо! (*Гармония ойнааны истілче*).

Тохтобин. Че, матрос, көзіт-пирдек, партизаннар
хайди плесет саладырлар?

Матрос. Истіпчем—көзідерге! (*Плесет салча*).

2-чі партизан. (*Тодаға*) Чедек, герой, азахта-
рынъны тилідібістек!

Тода. Полбинчам.

Прайзы. Че, апсах, төдірленме, мында прайзы пос
кізілері!

*Тоданы плесет салдырчалар, ол салча,
прайзы ағаа полысчалар.*

Тохтобин. Че, амды полар. Азрангазар ба?

2-чі партизан. Шох, яблах пышхалах!

Тохтобин. Манъзрадынъар, ананъ иртеезін ты-
нанттар.

То да. Чірчем синде бе, Кадо?

Кадо. Минде.

То да. Сыгаар.

Кадо. Чей хайнап парды ба?

То да. Тепкленіп пастабысты.

1-ғы партизан. Сен, эйне, чейні хайдаг көп салы-
бысхазынъ? Кежі дее іжері шоғыл.

2-чі партизан. Пая көп тее осхас полбаан полған.

Кадо. Командир аргыс, тартчанънанъ хызылыбыстым.

Тохтобин. Камон улебеен ме?

Кадо. Чох, хынза мин чохта улеен полар.

То да. Пая аастан-чөрген.

Тохтобин. Камон! (*Камон отахтанъ сыхча.*)

Камон. Истіпчем!

Тохтобин. Оолларға көп ниместеп тамгы улирге
кирек.

Камон. Хаағы-сөбі ле халған.

Тохтобин. Хайди идерзе, тамгы тапханча ол даа
чарир. Ухтар чі көп халды ба?

Камон. Хызырылыбогысхан.

Тохтобин. Хасхыларни халбаан ма?

Камон. Пар, ам даа санға алылғалах.

Тохтобин. Оларны санға алып, штабсар кізі ызар-
ға кирек.

Камон. Истім—оларны санға алып, штабсар кізі
ызыбызарға!

Тохтобин. Толдырнъар!

. 9-чы сцена.

Наа кізі. Пістенъер хулах салдынъ ма?

Камон. Э-э-э! Командир аргыс, піссер наа кізілер
жилгеннер.

Тохтобин. Хайдалардыр?

Камон. Мына.

Тохтобин. А-а, изеннер, аргыстар! Хайданъзар?

Ир кізі. Изеннер! Хости аалданъ!

Тохтобин. Анда хайдаг хабар?

Ир кізі. Хабар пар: чон сірерні сағып-тур, пайлар
ахтарзар пар-турлар.

Ипчі кізі. Ананъ олар адай ла полыбыстылар. Кізі-
лерні большевиксинъ, хызылзынъ тіп, харибге чаап тур-
лар, чыртып турлар, малны-нимені пір дее халғыспин-
турлар. Пуун хараа түгенчі инеемні апарыбысханнар,
кичее кунніг харахха танъахтарымнынъ мойнын толғап
парыбысханнар. Хаарганиарнынъ, нимезе, ізі дее тунчанъ
полза چی!

Тохтобин. Син چی піскѡк пе?

Ипчі кізі. Йа.

Тохтобин. Паланъ چی?

Ипчі кізі. Ниме—палам?

Ир кізі. Ол хайди полбас. Кічиненъ сығара маатыр
пала.

Тохтобин. Палалығ чѡрері сидік полар. Син...

Ипчі кізі. Чох, чох! Палкананъ даа сўрзенъ, пар-
баспын.

Ир кізі. Командир арғыс, сидік полбас. Ол тоғысха
даа піди чѡрченъ.

Ипчі кізі. Отха даа, одынъа даа чѡрченъмін...

Тохтобин. Че, че!... Хайданъ кичіп-килдінъер?

Ир кізі. Сугны тахта тѡбінтін кистібіс. Кѡрісче.

Тохтобин. Палғасты چی?

Ипчі кізі. Аны киспеебіс, пу хринда чуртапчабыс.

Тохтобин. Кизерге киліссе, кис-полар ба?

Ир кізі. Тоғыр ба?

Тохтобин. Йа.

Ир кізі. Полбас.

Тохтобин. Тоғырхызы чалбах па?

Ир кізі. Чибіргі хуласча полар.

Тохтобин. Чибіргі хуласча?

Ир кізі. Йа, чибіргі хуласча.

Тохтобин. Камон, азрағлабыс.

Камон. Пеер килнъер. Мына іпек, яблах.

Тода. Мына чей. Чірченъер пар ба?

Ипчі кізі. Пар... Харын даа, алғаны чахсы! Чахсы
кізі полтыр!

Тохтобиннынъ хрина арчымахтығ ахсах кізі килче.

Наа кізі. Мині отрядынъа алох, командир арғыс.
Син минінъ ахсаама кѡрбе. Хорыхпа, отрядтанъ хал-
баспын.

Тохтобин. (Хыя). Хайда-да кѡрген осхаспын. Хай-
да—сағызыма кірбинче.

Наа кізі. Мин хости аалданъмын. Адым Ирепен, чох кізібін.

Тохтобин. Азағы ағырығ кізее пісненъ сидік полар, піске харығ полар, позынъа иреелестіг полар. Ибінъдөк тынанчатсанъ, хайдағ полар, а?

Наа кізі. Минінъ ибім чоғыл, командир арғыс. Хас-хылар прай изеп парыбысханнар. Кичее чалғыс інеемні сох-парыбысханнар, пұун... (*Харағынынъ чазын чызынча*). Пұун хызымны иреелеп парыбысханнар. О, сидік апсахха. Мындағ нименінъ соонда хайди тыстанып чөрчедем, командир арғыс? Сағындах, нббс апсахтынъ сурынғанына көр-бессінъ?

Тохтобин. Маруся!

Маруся. Истіпчем, командир арғыс!

Тохтобин. Апсахтынъ азағын көрібіс.

Маруся. Хайди полғандыр?

Наа кізі. Изірік хасхы сызронанъ хази сазыбысхан.

Маруся. Чарадынъар толдырарға?

Тохтобин. Толдырнъар.

Наа кізі. О, прай позымнанъ, чўреемненъ чахсы сағынғам саға, командир арғыс! Худайданъ чахсы чидіп, лаза мынча кўн ал!

Тохтобин. (*Камоға.*) Хайданъ килгендір?

Камон. Пилбінчем, көрбеем.

Тохтобин. Син анынъзар харах тастап-чөр.

Камон. Андағ полар.

10 - чы сцена.

Отах істінде.

Крзан. Сірер ікінъер дее пролығзар. Атарын ол пурун пастабысхан, син тахтаны аларға манънанмин-хал-ғазынъ.

Хамчо. Мин манънанарчыхпын, сынап ол ирте піл-діртнееп полза.

Крзан. Че, чарир! Амды парып, хадағларны сыных-тағлап-кил.

Хамчо. Парчам!

Крзан. Пар! (*Ырлап, карта көріп одырча*).

Изерліг атха мўнерденъ.
Иреттіг тайға хастирданъ.
Иліг сўрместі чучирданъ,
Ікі тулунғынъ ўрерденъ.

Олар піди пардылар, мында хайди даа тохтирлар. Піс-пазорлап парзабыс, мында сағып аларбыс.

Иліг сўрместі чучирданъ,
Ікі тулунъны ўрерденъ.

Ікі тулунъны ўрерденъ теенни, пу палғасты хайди кисченъ зе, а?

Ана ікі, ікі тулунъ саға!

Тохтобин кір-килче.

Иван Петрович, тоғыр парарға итсебіс, палғасты хайди кизербіс, а?

Тохтобин. Чол пір ле, пӧгерге кирек.

Крзан. Піди парылбас, піди полбазохпыс. Піди чи хайдағ полар?

Тохтобин. Параалбазохпыс!

Крзан. Ана саға ікі тулунъны ўрерденъ!

Тохтобин. Ікі тулунъ тидіргеніңъ! (*Картаны кӧріп, сағынып одырчалар. Акун кір-килче.*)

Акун. Изеннер, арғыстар!

Тохтобин. А-а, Акун ма? Изен!

Крзан. Изен, изен, Акун арғыс!

Акун. Хайдағ-да пулунъ чирге кіріп алтырзар, чадап таптым.

Крзан. Суғны хайди кистінъ?

Акун. Чўзіп. Суғ хайдар-хайдар табрах па хайдағ. Пір верстача саптырдым.

Тохтобин. Че чоохтағла, андархыда хайдағ хабарлардыр?

Акун. Мин аалданъ сығып, 4 кўн пол-пардым, сағам штабтанъ килдім.

Тохтобин. Штабтанъ? Андағда, чапсых ниме ағылды ла поларзынъ?

Акун. Пар! (*Пакет пирче.*)

Тохтобин. Командирларны чыбыс!

Крзан. Андағ. Командирларны чыбызарға! (*Оматанъ сығып, хысхырча.*) Взводтарныңъ командирлары, штабха! (*Чыылысчалар.*)

Прайзы чыылчалар.

Тохтобин. Командир арғыстар, Щетинкинніңъ приказын хығырчам: „Разведка искірче: Ольканынъ бандазы

унада сабылган, че анынъ артхан-халғаны аалзар парча. Пастағы, хакас партизаннар отрядына чахыпчам: оларны Соловьёвнанъ Кулаковха піріктірбин, хыр-саларға. „Щетинкин“. Көрчезер, пөгінис алыста (*Картаны көрчелер*). Олар піди парыбыстылар. Сағам мында поларлар. Мыннанъ пу аалға инерлер, аннанъ пасха чағында аал чоғыл. Піске аалнынъ ўстин-сархы сариин, Ольканынъ Соловьёвнанъ пірігер чолын аннанъ пурун алып аларға кирек. Аны піди парза толдыр-полар.

Крзан. Пазох палғасха урунча.

Хамчо. Аны кизері сидік полар, палғас.

Тохтобин. Пазарчанъ чол чоғыл. Ибіре парзабыс, орайлат-саларбыс, көр-саларлар.

Акун. Аны кизіре ағас төзебіссе, хайдағ полар?

Тохтобин. Ағас төзезе? О, килісче! Сөлидірбин мин саға, Крзан, Акунда улуғ пас чөр! Ылайнынъ чалбағы 20 хулас. Орты харааданъ тоғынып пастазабыс, танъ алнынъда кис-парарбыс: Ана саға, Крзан, ікі тулунъ ўрерденъ!

Крзан. Андағда, задача мындағ пол-парды (*Кем-де отах хринда кўзребіскен*). Кемдір тасхар?

Тохтобин. Син, Хамчо, парып, отах тастында хадағ турғыс-сал.

Хамчо. Истім!

Крзан. Мыннанъ орты хараада тибрепчебістер. Танъда мынчада ырычыны аалда хурчап аларға. Аны Соловьёвха піріктірбин, унада сабарға. Ылайны ағас төзеп кизерге.

Тохтобин. Вздодтарнынъ командирларына ит-саларға: пастағызы, ниме-нооны амох нынънахтап-саларға; ікінчізі, оолларға чахсы тынағ пирерге; ўзінчізі, хадағны тыыдарға! Онъарылыстығ ба?

Прайзы. Онъарылыстығ.

Тохтобин. Толдырнъар! (*Парыбысчалар*). Саға, Акун арғыс, улуғ задача артылча. Аалдағы чох-чоостарны піріктіріп, ырычыны аалнынъ істіненъ сабарға! Аал таныс, төреен чирінъ. Кізілерні пілгледечезінъ.

Крзан. Аны толдыр-полар синнезінъ, Акун арғыс!

Акун. Чарир.

Тохтобин. 12 часта хараа, ундуба чонны көдір. Піс аал тастында поларбыс. Анда синінъ сағбанъ сағирбыс. Тимге сыхсанъар, кўргеенде от тамызарзынъ.

Акун. Чарир! Пазар харах көріскенче, анымчоhtar!

Крзан. Че амды манъзыра. Көр, позынъны хайрала. Анымчоx.

Тохтобин. Анимчо! Піс саға ізенчебіс!

Акун. Чахаанынъарны хайди даа толдырам! (*Парыбысча*).

Тохтобин картаны карманына суғып, чаңында ниме-де пазып одырча. Ананъ узирға чадыбысчалар. От хринда Тода чадыған хағып, хайлап одырча.

11-чі сцена.

То да. Пайларнынъ чох-чоос кізіні иреелидіргені амды ла ба за. Ідөк пол-чөріп пір пайнынъ оолғы ойында чох-чоос хысха ырлапча (*Хайлапча*):

Харағат өссін сағытта,
Хаттар кірзін хойныма;
Хызылғат өссін сарыпта,
Хыстар кірзін хойныма.

Ананъ хызы нандырча:

Харағат өссін сағытта,
Хара айна кірзін хойнынъа.
Хызылғат өссін сарыпта,
Хызыл чик кірзін хойнынъа.

Прайлары. Ха-ха-ха!

Ипчі кізі. Чахсох ачитхан!

То да. Иргіде Оченъ-пиг чуртаптыр. Ол Моол ханынынъ хызын алған полтыр. Айна кізі полтыр. Пірсінде Моол ханынынъ килнін аларға чаалығ парыбыстыр. Анда сүмее кіріп, өдіртіп-салған. Анчада хаты сыхтапча ба хайдағ:

Хулуны мўніп парғаннар
Хуйбырызып килгелчелер.
Көксі пөзікті мўнгенім
Көлен-халғанынъ полды ба?
Чабағаа мўніп парғаннар
Чайбанъиadyп килчелер,
Чарны пөзікті мўнгенім
Чат-халғанынъ полды ба?

Кимні чоғар чортарда
Кипсен-салбачанъ тай Халтар.
Кинемніг чонынъ көп халды,
Кемге ізендің, Оченъ-пиг?
Чорба чоғар чортарда
Чобал-салбачанъ тай Халтар,
Чобағлыг чонынъ көп халды,
Кемге ізендің, Оченъ-пиг?

Амды полар даа, ооллар. Иртен иртөк турарға килізер, тынаннъар.

Хайчы тымыл-парған. Партизаннар кискен киптіг узу-глабысханнар. Чалғыс хадағчы ла аар-мөдір чөріп ырлап-чөр. Ол туста, пўўр чили паяғы отрядха хозыларға килген апсах кізі китеп киліп, хадағчыны пычах-

табызып, отахха кире ойлап-парып, стол үстіненъ пічіктерні хаап алып, тизібісче. Отахта Кырзан сабых-сыпча. Че хадагчы, онгарыл-парып, тўгенчі кўзін салып, сағба пирібіскен. Прай отряд азах үстінде.

Тохтобин. Хайдағ ниме пол-парды?

Хадағчы. Тігде, чағын атхан осхас!

Тохтобин. Камон?

Камон. Истіпчем, командир арғыс!

Тохтобин. Парып, сыныхтабыс!

Камон. Истіпчем, сыныхтабызарға! *(Парыбысча).*

Крзан. Че, ооллар, табрах тимненнъер. *(Тынъ хайыныс полыбысча, прай ниме-ноо нынънахти тудылча. Камон айлан-килче).*

Камон. Ойлабысхан! Кілеп, таппадыбыс!

Тохтобин. Чахсы көргледер бе?

Камон. Чахсы!

Хадағчы. Наа хозылған апсахкізі—ырчы... Стол үстіненъ чачыннарны... *(Ўрен парча).*

Тохтобин. Арғыстар, ырчынынъ оолығ айғағы паза пір арғызыбысты тоос-парды. Амды, арғыстар, алнынзар! Наа чинтыстерге! Шетинкин арғыс пістің алныбыста улугъ задача турғысты: Ольканы паза анынъ бандазын чох ідібізерге! Өлім ырчыларға!

Прайлары. Өлім ырчыларға! *(Тиріглерін чоғар көдірчелер, ананъ парғлап настанчалар).*

Көзенъе.

ІКІНЧІ КАРТИНА.

Ағастығ чир, кўн иртенгізі. Ырах тағ хазылда чайғы иблер, тура-лар көрінчелер. Чулычах ахча. Аны кизіре чардылар салыл-парған. Хыстар: Анна, Одо, Тарчан паза ікі хыс кип-азах чайчалар, ол туста ырласчалар:

Илбек чазыны тобырған
Изерлеп мўнченъ ат-чахсы,
Ирнінъ чўрегін тибреткен
Иліг сўрместіг хыс-чахсы.

Оврос тайғазын тобырған
Огіле пёзік хаамалар,
Оолнынъ чўрегін хайнатхан
Отыо сўрместіг постығлар.

Аннананъ Одо сыбырасчалар.

Тарчан. Хайди саға кір-парған?

Анна. Ээн туранынъ көзенегіненъ хол сунғаны-нъарда, хол тутхан піс полғабыс.

Тарчан. Че! Хайдаг ниме!

Одо. Сыннанъ. Сірер андар парарға чоохтас-турған-нынъарны истіп-алып, азынада парып алгабыс.

Тарчан. Андаг харасхы хараада хорыхпин ма?

Анна. Сірер хол сунарға хорыхпаанда, піс нимеденъ хорыгарбыс.

Одо. Мелейні тискер ибіріп тутханымда: Ана, түктіг ниме тутты, тіпче Пидос. Тарчан: „Айнанъ, пайға парар“ тіп сыбрапча. *(Хатхырысчалар)*.

Тарчан. Амды чоогынъар ол ла полар! Паза төлке салбаан кізі салзын. Анда мин угаа тынъ хорых-паргам. Амды ол ээн туразар көрзем, ниткем чырыладыр!

Анна. Хайдаг ұр чубан-парыбыстар, че тоғынаанъар!

Одо. Сыннанъ даа!

*Ниме-нооларын алғлап, чаярға тахтада одырчалар.
Тарчан көнектеріне суғ урча. Ананъ ырласчалар:*

Ада хулунын көлгенде,
Ахсын ноға чайхабачанъ?
Алтон сұрместіг чөргенде,
Айыдып ноға тоғымачанъ?
Ісе хулунын көлгенде,
Чорин ноға сынабачанъ?
Иліг сұрместіг чөргенде,
Ырлазып ноға тоғымачанъ?

Одо. Казанактынъ ағырии ідөк пе?

Анна. Ідөк! Онъдайланғаны чоғыл. Кичее сала чахсы полған. Позы тонанып, тасхар чөр-килген, чоох-чаағы даа сығысхан. Пуун пазох тынъа-чоо ағырыбысты.

Одо. Хамнынъ тузазы чоғыл ба?

Анна. А-а оларны!, Хуруғ тілдері ле! Хамға ікі хати хамнатхабыс, абысха молебен иттіргебіс, сөс пілченъе сөстеткебізөк. Тузалары пірдеелерини чоғыл. Ананъ ниме аларға паадахтар. Ікі інек пир-салдыбыс, ұс хой, кип-азах. Минінъ кисченъ көгенеем пу ла халыбысты.

Одо. Синінъ пір дее полза, хынза, чахсы полар?

Анна. Чахсы полар анда.

Одо. Пу хоос көгенек кемниидір зе?

Анна. Ічемнии.

Одо. Аны киспеченъме зе, алай улуг ба?

Анна. Мындаг нимені син кизерзинъ ме? *(Көзітче)*.

Одо. Чахсы нооза, чил тудылбас. *(Хатхырысчалар)*.
Че чарир. Ирге парзабыс чахсыны киспеспістер бе зе?

Анна. Анда даа—онъдайлыга учразанъ. Ізеечі алайба картчыл нимее учрап парзанъ, мындаг даа чох чӧрер-зінъ!

Одо. Агаа хоза, Кака осхас кӱннегчі ползын, йа?

Анна. Йа, йа! Кака осхас! (*Хатхырысчалар*).

Одо. Анда Овдо парасхан чілі чуртаба даа! Кичее кӱлкӱстіг кирек полған. Кака Овдоны маға кӱннебіскен. Овдонанъ піс сібіргілеп парған полғабыс. Нанып-одырганыбыста, Кака ағас аразынанъ сых-килген. „Хайда полдынь, ээрген?!“—тидір.—„Сібіргілеп чӧрдібіс“,—нандырчабыс піс. „Хринъда хайдаг ир кізі полған!? А! Ирлен-чӧрзінъ ме, ээрген?!“ тіп хайдар-хайдар хырзын-сыххан. Овдо ӧрекен, Кака сабарға чӧргенінде, маға солыныбысхан... „Син чі ипчизінъ ме, алай сӱмнен-салған ирзінъ ме? Килдек пеер, сыныхтабызим“ тіпче. (*Хатхырысчалар*).

Анна. Ананъ чі, сыныхтаан ма?

Одо. Сыныхтадам мин агаа! Холын сарбайтып килгенде, хан сығара саабысхам.

Анна. Кирі хаарганнынъ танъ сағызы чоғыл ба?

Одо. Сағыстыг ние іди пол-чӧрер бе? Ханъырылған адайны чоо сапхан чілі чоо сабарға чарап парған.

Анна. Айна тынънан-тур полбазын. (*Сизіне полғалапча*).

Одо. Хайдаг ние?

Анна. Анда кӧзідер піске ханъырылған адайны!.. (*Ыраххыда хадарчы мырғызы истілче*). Кӱнӧрткее чит-парир! (*Улуғ тынча*). Пизінчі кӱні...

Одо. Акун айланғалах па? Хайдаг ӱр парыбысты за?

Анна. Кем піледір аны. Ӱр полбаспын тіп парған полған, килер кӱні кичее полған, алай пірее ние полпарды ба?

Одо. (*Кӱлініп*). Ние полибызар, урбалыбох-чӧр полбас па за.

Анна. Ізен анда иреннерге. Кӧзінъе хайдар-хайдар чахсы поладырлар, чоохтабас ла нимелері чох полар. Сала хыя парзаларох—пасха кинненъ тыныбызадырлар.

Одо. Че чай табрах, тӱрче полза, тарыныбыссанъ—манънанмин халарзынъ.

Анна. Ха-ха-ха, тарыныбыссанъ! Тарынар ние бе зе, ханъалчапчам. Тикке ле сӧске кірбеен полар: „Адым чахсы тіп, адынъа ізенме, ирім чахсы тіп, ирінъе ізенме!“ Че минінъ Акуным андаг полбас.

Одо. Акун теенни, табрах хыймраннъар, сағып-турарбын.

Анна. Тик одырғанча, полыс. Ма, пу көгенекті чайыбыс.
Тарчан. Хая, сині дее хайди идер зе. (*Полысча*).

Одо. Чахсы сабын ма хайдағ, оой изілче. Хайданъ алғазар?

Анна. Садығчиданъ. Кичее бе, пұрнұкұн ме килчік.

Одо. А-а-а, ол изірік садығчиданъ ма?

Анна. Изірігін дее онънабаам.

Одо. Пісте ол одыра узубысхан. Ананъ, усхурғаны-быста, най даа чахсы ырлабысхан. Хайдағчых көѳ?

Прайзы көѳн табарға полысчалар, ананъ Одо ырлапча.

Содка пурунның полбаан ползам,
Сопай хатым көбленмесчік,
Солго алған чалғыс хызым
Чох поларчых орнынанъ.

Анда мині, халах сині,
„Әй, пабам“ тіп кем адирчых?
Алған ипчім полбаан полза.
„Апсағым“ тіп кем паарсирчых?

Анна. Хыстар, ол изірік садығчынынъ ырын ырлас-ханча, поэзыбытынъ хынчанъ ырыбысты ырлазаанъар ба?

Одо. Че, паста.

Прайзы. Паста, паста!

Анна пастапча, прайзы ырласчалар.

Ирге кўстеп пірілчебіс,
інек, хойға садылып,
Ібде, тасхар тоғынчабыс,
Иреедіг кўнні кўнненіп.

Ирвінъ холы хатығ полча,
Ікі тулунъ чулылча;
Ібденъ аар-пеер поэзтпинча,
Ікі харах көгерче.

Анна одыра ылғабысча.

Тарчан. Хыстар, мына Анна сығыдынып одыр!

Анна. Че-аар сірерні. Ылғап аларға даа пирбестер!

Одо. Хыстар, мин пілчем—нимеденъер ылғапча ол.

Прайзы. Нимеденъер, нимеденъер?

Одо. Ол Акунны сағыныбысхан.

Тарчан. Андағдә, аны чуундырыбызарға кирек. (*Суг-нанъ чуундыра, чаба суг сасча.*)

Анна. Чігей, чігей. (*Тарчанны сүрісчелер.*)

Тарчан. Ку-ку, ку-ку! Мин мындабын.

Одо. Тут, тут!

Анна. А, холга кірдің ме? Паза суғ чаба сазарзың-ма маға?!

Тарчан. Син чі, Акуннанъар сағынып, паза ылғанъ-нирзың ма? (*Хатхы.*)

Одо. Той хачан поларын ол чоохтаан ма?

Тарчан. Чох, манънанмаан. Паза тұрчеденъ не син килбеен ползанъ, чоохтирчых.

Анна. Тойданъар ба? (*Тарчанны тударға итче.*)

Тарчан. (*Одонынъ кистіне соолынча.*) Йа, тойданъар! (*Сегірізіп, ырласчалар.*)

Одо. Пістінъ чирде сыт полча, сыт полча; ах чазыда сыт полча, сыт полча!

Анна. Син анынъзарох па?

Одо. Мин дее той чиирге хынча ноомза! (*Хатхырчалар.*)

Тарчан. Сынап таа! Хыс позым мин дее тойынъда көглек-халим.

Анна. Чох, син парыбыс, мин көглек-халим.

Одо. Андагда, ікінъер дее парнъар, мин көглек халим.

Тарчан. Сарыстығ полча полза, кем пөзік—ол пурнада парарға.

Анна. Чох, чох! Кем чабыс—ол!

Одо. Андагда, төлке салаанъар. (*Ўс от сындырча.*) Кем узунны сығара тартып алза, ол парар.

Тарчан. Че, че!

Одо. Тарт, Анна!

Анна. Чох, чох! Мин түгенчізін тартам.

Одо. Чарир, пасха нимес. (*Тартхланчалар.*)

Тарчан. Аннани узуны! Че, сүрмезінъні чучап одыр. (*Хатхырысчалар. Хайда-да суулазығ истілче.*)

Анна. Ана, хайдағ-да изірік кізі киљир!

Одо. Че, паранъар! (*Тахтача кизерге-чөргеннерінде, тахтанынъ пір пазынанъ изірік хасхы сых-килче.*)

Хасхы. Чир үстінде күстіг ниме ікі ле: мин паза араға, ха-ха-ха, мин паза араға! (*Ырланча.*)

Чалғыс ағасты кис-салза,
Төкпезі халар орнында,
Чалғыс позым чат-халзам,
Нимем халар орныма?

Ха-ха-ха, нимем халар орныма, хайдаг нимем халар? Адым халар! Ха-ха... адым халар. (*Хыстарны көр-салча.*)
А-а-а! Хыстар ба? Ха-ха-ха, хыстар!

Хыстар, хыстар хылыхтыг,
мага хынар сагыстыг.

Ха-ха-ха, мага хынар сагыстыг. Хайзынъарны охсаныбызим, а?

Анна. Хыя пар чолданъ!

Хасхы. Піреерденъ охсанып алзам—чол пирем, ха-ха-ха, піреерденъ охсанып алзам. Ёрир ниме нимес, ирнінъер ирнімде халбас, ха-ха-ха, ирнімде халбас.

Тарчан. Иртімге, хыя тур!

Хасхы. Хайдаг хазыр. Че чордек минзер. Сині дее охсаныбызим!

Анна. Ма, охсан!

Хасхыны хайырыбысханда, анзы чулга анъдарылча. Ол харыгда Анна паза Тарчан кизерге манънан-халчалар. Хасхы кизіп одырған Одонның идегіне тыынча.

Одо. Сал, сал, айна!

Хасхы. Охсанмаанда, салчаам чоғыл.

Одо. Охсанысха олген нимедір! Сал, айна! Көгенегім чырта тартарзынъ!

Анна. Нимее алдан-турзар, пазын чара саабыспин!

Хасхының пазына көнөк кизіртіп, анъдара сазыбысчалар. Хыстар поэып парчалар, че тахтанынъ озариинда Анна пір көгенегін аларға ундыбысхан, аны аларға нан-дыра кис-парғанда, хасхы, тура-хонып, Одоларны сүріс-парыбысча.

Тарчан. Хыстар, табрах, табрах!...

Хасхы. Минненъ оспассар, адайлар!

Анна тахтаны кизерге-чоргенде, ағас аразынанъ хомды артынған ікі кизі сых-килчелер. Оларның соонанъ Какананъ Ольга сых-килчелер. Анна, оларны көріп, чазыныбысча.

Ольга. Карун хайдар парды за?

1-ғы хасхы. Кем піледір аны.

Ольга. Арыг істін сыныхтабызынъар, артых-пузук кизі пар полбазын.

Парыбысчалар.

Кака. Кирек, андагда, майынь ма, хобадым?

Олька. Майынь! Кичее Тохтобинга чонымнынъ чарымызын хырдырыбысхам!

Кака. Хайди иди пол-парган за, хобадым?

Олька. Сумелеріне кір-паргабыс. Пілчезинъ—Тохтобин хайдагдыр, тұлғу ле осхас. Хайда мин, анда ол. Айна сала даа тын хабындырбинча! Ананъ, пу арадағы чирсуғны поэнынъ пис салаазы ла чілі пілче. Сых-килче син сағыбаан чирденъ. Кичее дее, тигірденъ не түскен чілі, хрибыста пола-түскен. Ол кізі нимес, айна!

Кака. Ам чі, хайди поларға, ай-күнім?

Олька. Чоныма мында тұрче тынағ пирерге хынтурбын, ананъ Соловьевха хозыларға парарға.

Кака. Тынағ пирерге! Изинъ сыхча ба, хобадым?! Тохтобин айна иирдөк мында полар, хобадым! Халғанчы чонынны хырдыр-саларзынъ! Чох, син, олғым, парар ползанъ, амох парыбыс!

Олька. Хорыхпа, ағам, хорыхпа! Ол пеер кил-полбас. Тахтаны талабысхабыс, ылайны кис-полбас.

Кака. Мининъ кири чүреем тикке ле чілбрес-тур нимес, хобадым. Мында нима-де пол-парар осхас!

Олька. Нима чох. Мылтыхтарыбысты Харасуғда халғысхан ползабыс, пұуиөк Тохтобиннынъ холында поларчыктар. Пілчезинъ, андағылар пісті айна ла чілі көрчелер! *(Хасхылар килчелер.)*

2-чі хасхы. Карунны таппадыбыс, арыгда кізі чоғыл.

Олька. *(Кака.)* Че, көзіт се.

Кака. Күрүп мына, хобадым. *(Көзітче.)*

Олька. Кічіг, прайзы пеер сынъмас.

Кака. Нинче сынъанча салнъар. Халғанчызын мининъ ибимде паза тигірибде чазыр-саларға чарир, хобадым.

Олька. Син салғла, син хадаға тур!

1-ғы хасхы, хомдызынынъ үстіндегі чардызын аза тартыбызып, мылтыхтарны күрүпке салғлапча, паза пірсі хадаға турча.

Кака. Хайдаг ачырғасты! 100 кізіденъ 50 кізі өдіртіп-салғазар, хобадым!

Олька. Айир нима таап алдынъ. Анча кізі өлбеен ме? Піс пұун иртен не хости аалда 15 кізі атып-салғабыс. Нима чох, чүреебіс ағырбинча.

Кака. Пос кізілері нооза, хобадым.

Олька. Син сөле, анзы, кізі аяннанъ артых полар, халғанчы тигіргелібісті чал-күнөрткіде тигірибге хайди кирербістер. Піреезі көрзе, ананъох Тохтобиннынъ хулағында полбас-па? Алай мындағы чон пасха аалардағыданъ ізестіг бе?

Кака. Кирзе—хараа ла кирерге кирек, хобадым. Чоннанъар нимезін сурадырзынъ. Олар прайзы большевиктер, хынзанъ, мойныларын төгее салып, ўзе сапхлабыс, маха ханмазох! Акун килеріненъ—кирек піди пол-парчых, хобадым!

Олька. Акун?

Кака. Йа, Акун!

Олька. (*Позынынъ алнынча.*) Хайда-да искен осхаспын.

1-ғы хасхы. Паат-парды.

Олька. Ёстин чахсылаан итклебіс.

2-чі хасхы. Кізі килиц, чазыннъар! (*Ирепен сыхкилче.*)

Олька. А-а-а, Ирепен ме! Толдырдынъ ма?

Ирепен. Йо-о чўреемей, сала сыгара чечребеді. Толдырдым, толдырдым! Мына план!

Олька. План!

Ирепен. Ахча чі, ахча?

Олька. Олар пеер килбестер! Чалаас тасхылзар парчалар. Тике ле ўрўктірінъ, ағанъ!

Кака. Хая, хая, хобадым.

Олька. Мына, Тохтобин поэы пастыр.

Ирепен. Ахча чі, ахча?

Олька. Ахча ба? Ма! (*Чачын ахчаларны чирге тўзірче. Ирепен оларны чыглапча.*) Хайдағзынъ, ағанъ, ісчебіс пе, мындағы большевиктернінъ чанына чидерге маабыс чидер бе? Ха-ха-ха, чидер бе?

Кака. Пу сўме полбас па, хобадым?

Олька. Сурзыназа.

Ирепен. Чох, сын, сын! Позымнынъ хулаамнанъ иском, отахта чоохтасханнар. Ананъ, ўзўріп-алып, пу чачынға пасханнар. Мына, худайым ўстімде тур!

Олька. Пір киректі чахсы итгінъ, Ирепен. Ікінчізін іди толдырзанъ, мына мыны аларзынъ.

Ирепен. Алтын часы ба? Йо чўреемей! Хая, хая! Мына, худайым алнымда тур, аны пастағызынанъ артыгох толдырам!

Олька. Ол синненъ хыя парбас, сынап син пўун иирге Акунны паза анынъ кізілерін холға кир-пирзенъ!

Ирепен. Мына худайым истіпче, андаг полар! Олар ананъох холынъда поларлар!

Олька. Олох тустанъ сыгара часы синінъ холынъда полар!

Кака. Олька нанчы, пістінъзер пастыраанъар. Піреер-девъ амзирбыстар!

Олька. Амзир нимеденъ тōдір полар ба? Чōреенъер, ооллар. *(Ікі хасхы хомдыны артына парчалар. Кака, ханъазын ундубызып, айланча.)*

Кака. Сірер парып одырнъар, мин ханъзамны алып алим.

Олька. Чубанма.

Кака. Чох. *(Ол, ханъазын таап-алып, айланып одырғанда Анна учрапча.)* А а-а, Анначаам ма! Тўниденъ хонънахха учрабин-чōргезінъ, амды хайдаг чахсы учра-дынъ, хобадым!

Анна тахтаа сыгара ойлаанда, Кака алнына кире сегірче.

Анна. Хыя тур, айна!

Кака. Хорыхпа, чібеспін, хобадым, хынғанынъмын нōōзе!

Анна. Уяды чох! Пазынъда кōп нимес тее кізі сағызы пар ба? Алай хачанох анъа айлан-парғазынъ ма?

Кака. О, тіл чўгўрўк полтыр, ух ла осхас па! Ха-ха-ха. Ирні тізенъ пурдай-парыбысхан. О, анынъ кōбігін син-діре соорыбысса, хайдаг чахсы поларчых. Ха-ха-ха. Алай чарадыбызарзынъ ма, хобадым?!

Анна. Тымыл, тўрче полза, ирнінъні чіре сазыбызам!

Кака. А-а-а, хайдағзынъ, чўлме! Че, састах, кōр-кōрим!

Анна. Чōр-кōр чағын! *(Тахтазар таласча.)*

Кака. Хорғытпа, хобадым. Синдег хызычахтарны мин позымнынъ чуртымда кōп кōргем.

Анна. Саға минненъ ниме киректір? Нименінъ ўчўн соомнанъ, чысчыл адай чіли, чōрчезінъ?

Кака. Кирексінъ син, Анначах! Син минінъ хатым поларға кирек, хобадым!

Анна. А-а-а, кирек нимедедір! Че піл, піл, харға, син пу синге теере маға оланъай ла хырт кōрінген пол-зынъ, амды мўўстіг айна, ханъырылған пўўр осхассынъ! Мин синінъ ипчінъ полғанча—киреенче хараибде одырам, прай иреелесті кōрем!

Кака. Кеммін мин? Аалдагы ханмын! Нимедір мининъ үлгүмө пастырбас? Ниме чоғыл! Мин хынзам—сині амох үлгүмө ээлдірем, амох пір хылнанъ ойладам. Че нимені кўске салдырар алнында мин сині онъарылдырарға хынчам. Кўрдек, кибінъ хайдагдыр? Прай чыртых, ыдаарап парған. Че минде ползанъ, киптіңъ чахсызын кизерчіксіңъ, астыңъ тадылиин чиирчіксіңъ. Аалдагы хаттарданъ пір пасха пōзик поларчыхсынъ, хобадым! Нōбс андаг поларға хынминчазынъ?

Анна. Чирде ōзип, райда чуртирға хынминчам. Мин чохпын, чоғымнанъ халарбын, че сининъ кизинъ хачан даа полбаспын!

Кака. Полбассынъ ма?

Анна. Полбаспын! Мына чуртапчатхан чирім ойылып таа тўсчетсе алайба читі пастыг сыр-чылан сирерге дее чōрзе полбаспын!

Кака. Андагда, мин сині кўспиненъ!

Аннаны тудып-алып, охсанарға чōргенінде Акун, агас аразынанъ сығара-хоньп, Каканы хыя тастапча. Ананъ Кака пычағын сығара тартып, Акунны сазарға сегирче. Кўрезе-кўрезе парғанда, Акун Каканынъ пычағын холынанъ суура тартып алча.

Акун. Ічемнінъ ханын тōгип, тоспин, мининъ ханымны тōгерге бе?!

Пычакнанъ Каканы сазарға чōргенінде Анна тохтатча.

Анна. Анынъ чабал ханына чўзинъні пидебе, Акун!

Акун. Тынынъны, чўлме, Аннанынъ сурынғанынанъ на халғысчам (*Кака тахта ўстиненъ тапсапча.*)

Кака. Пір хати чинъенінъе, ōрнме, эрген! Кўрезіг наа ла пасталча, анынъ ōōні мыннанъар! Сининъ тынынъны ўзер, Аннаны ипчі идінер минмін! Истипчезер бе, минмін!

Акун. Кōрербіс!

Кака. Кōрерзер, чўлмелер, кōрерзер! Сининъ тигейинъ-ні аях итпезем, ханынъны оостап іспезем,—инъ кўлўк хам Кака полбим!

Акун. У, адай! (*Кака парыбысча.*)

Анна. Акун, мин мында хасхыларнынъ мылтых чығанын кōргем!

Акун. Хайдадыр, хайдадыр, Анна?

Анна. Мына, пеер! (*Кўрўпті кōзйтче, Акун аннанъ хысхацах мылтых алып алча.*)

А кун. Хайдаг чохсы, Анна! Амды піс пу мылтыхтар-
нанъ, Анна, пістінънерні тиріндірербіс! Хоорамох олар
постарынынъ ээлеріне тоғыр күзребізерлер!

Анна. Че, паранъ! Түрче полза хусхун харахтар
көр-саларлар!

А кун. Ананъ минінъ сарайымзар килерзінъ ме, Анна?
Анна. Килербін.

А кун. Андагда, паза тоғасханча! (*Хол тудысчалар,
охсанча.*)

Анна. Көр, сизіне чөр.

А кун. Син дее сизінөк. Мин сиргек халчам...

*Ол туста Ирепен ағас кистіненъ Акунны мылтых-
танъ атып, чаза атыбысча.*

К ö з е н ъ е.

ІКІНЧІ ДЕЙСТВІЕ.

ЎЗІНЧІ КАРТИНА.

Хачахтынъ туразынынъ істінде: төрде кровать турча, анда ағырыг
Жазан чатча. Чабыс стол турча, одырчыхтар паза сірее. Ілгөрде иргі-
дегі охас чайлалған ідіс-хамыс. Ілгөр хринда айранныг сабан паза
портагалар. Кимеге паза стол. Архыда чыхсыстар паза кип-азахтар.

Торғай. Кака килерге сөзін пирбеді. Ол нимее-де
тарынчах полыбысты, хайди идербіс?

Хачах. Хайди за?

Торғай. Анынъ андаа амды ла ба за?

Хачах. Пазох парарға кирек.

Тасхар изірік хасхыларнынъ ырласханы истілче:

Ағыба түскен Ах Уўс суг
Ахчаа даа турбаан ағарда,
Ада палазы позыбысты
Адабыс сўрбеен ахтарға.
Инибе түскен Иргі Уўс суг
Иске дее турбаан инерде.
Іче палазы позыбысты
Ічебіс сўрбеен тизерге.

Ырах истіл-парыбысча.

Торғай. Ирлік-хааннар! Мыннанъ хачан парчанъ по-
ларлар. Оларнынъ аалда тумзухтары тегбеен ниме хал-
бин-парир. Кичее Пөсерейлернінъ түгенчі инегін соғы-
бысханнар, пўун ниме-нооларын ханъдар-парыбысханнар.

Х а ч а х. Піске дее олох кўн полар, кирек піди алыс-
пин парчатса.

Казан усхун-парча.

К а з а н. Ічем, мин хайдаг-да тўс кўрдим.

Т о р ғ а й. Хорғыстығ ба?

К а з а н. Чахсы ал-полбадым. (*Өстепче*). Нёбс айдас
полбас полам?

Т о р ғ а й. Поларзынъ, оолаам, поларзынъ.

К а з а н. Алай кўзім читпес пе?

Х а ч а х. Іди чоохтанма, палам!

К а з а н. Ноға за?

Т о р ғ а й. Сидік чізе истері.

К а з а н. (*Ылғанча*). Паза хайди полам за?

Т о р ғ а й. Тохта, оолаам, тохта! (*Анна кірче, көнек-
тіг*).

Х а ч а х. (*Аннаа сыбырап*). Пар, Кака ағанъны хығыр-
кил.

А н н а. Пілгенінъер Кака ла! Аны чахсы кізі иркінін
дее алтатпас! Парбаспын!

Х а ч а х. Ноға андағзынъ, хызым, тиксі харчыхтанған!
Киректе хайди итчеенъ пардыр за!

Т о р ғ а й. Че син манъзыра.

Анна сых-парыбысча.

К а з а н. (*Улуғ тынып*). Пазох Кака.

Т о р ғ а й. Хайди полдынъ, палам?

К а з а н. Тўниденъ хамнап, мині час-полбинча, амды
анынъзарох ысчазар... Хорыхчам мин Какаданъ!..

Т о р ғ а й. Халах сині!..

Х а ч а х. Алығ полба.

К а з а н. Ирткен айда Кўке ағам ағырған,—агаа Как а
хамох хамнаан. Ол ноға ўреен зе?

Х а ч а х. Кирі кізі аннанъ хыя хайдар парзын за...

К а з а н. Минінъ харындастарым чі?

Х а ч а х. Ёлерге киліскен полбас па за.

К а з а н. Оларға кем хамнаан...

Х а ч а х. Че, че, чидер!

К а з а н. Мині дее ёдірібёк-салар. (*Ылғанънапча*).

Х а ч а х. Олғым, іди чоохтанзанъ—піске сидік полча.

К а з а н. Маға даа оой нимес...

Т о р ғ а й. (*Хиҷахха*). Че син парып, хара сілекені
тут-сал.

Хачах. (*Пычағын хайырча*). Хан ағызар типсінъ хайдадыр?

Торғай. (*Пиріп*). Мына.

Казан. Түгенчі сілекені сохчазар ба?

Хачах. Кирек полчатханда, хайди идер зе, палам.

Казан. Позыңарнинанъ на полчазар.

Торғай. Піс тее чораа полбаабыс нооза.

Тимір писке от салып, тоғыр хазан турғысхан. Ағаа суғ урча. Ананъ, чабыс стол турғызып, тоғыс бутылка араға, ікі чірче салча. Ананъ тасхартын чағалар киріп, турғысхланча.

Ханъзалар синделер бе?

Хачах. Минделер. (*Алып, салғланча*). Син, оолғым, ағанъ хамнап-турза артых-пузух полба—хынмас.

Казан. Сыдыры сидік... (*Кака кір-килче*).

Кака. Изеннер!

Хачах. Изен, ирт, одыр.

Торғай. Изен. (*Кака Казанның пазын тутча*):

Кака. Казанак, айдассынъ ма?

Казан. Чо-ох ідөкпін...

Кака. Чобалба, чазыларзынъ, ай-күнім.

Казан. (*Өрініп*). Нёёс?

Кака. (*Хыныхсыбин*). Нимедір зе—нёёс теенінъ?..

(*Анна кірче*).

Казан. (*Позынынъ алнынча*). Чәхсох полар!..

Анна. (*Казанның пазын сыйбап*). Пазох ойнирбыс...

Казан. Піске көгліг полар, йа?

Анна. Эрінер күн пілбеспіс.

Казан. Чачанъ, узирым килче.

Анна. (*Казанның тәзегін оңдайлап*). Узу, тунъ-мам, узу! (*Улузына*). Сууласпанъар.

Кака. Узузын, чахсы полар, хобадым.

Хачах. Хызым!

Анна. Ниме, пабам?

Хачах. Харолға чоохта, тўўрні ағылзын. (*Анна сых-парча*).

Торғай. Ағыри хайдағдыр?

Кака. (*Пазын пулғап*). Улуғ чурттығзар, ай-күнім.

Хачах. (*Араға пирче*). Алыбызаанъ, Кака нанчы.

Кака. Арағаа даа пу күннерде көнънім айланминча.

Че, ізібізеенъ зе, хобадым.

Х а ч а х. Сидік чуртиры, Кака, сидік. Чирге читі пала
көмдім. Сигізінгізін... көрчезінъ... (*Ылганча*).

Кака. Ай-күнім, ылғаба... Анынанъ чобағ нийктелбес.
Х а ч а х. Кака нанчы,

Хайдағ сидіктірі іче-пабаа,
Хайдағ аястығ поладыр пала,
Хачан аны постанъ чарып,
Хом даа сал-салзанъ...
Пілченъ ползанъ, іди тібесчіксінь.

Кака. Мині тас чүректігі тіп...

Х а ч а х. Чо-ох, мин іди сағынғам. Паза піреені
(*Араға пирче*).

Кака. Анзы андағ даа полар, хобадым.
Торғай. Көрчезінъ мині.

Хараам оды оомазып,
Харалар күнім чағдазып,
Хайди-полза ла чөрчеткенімі.
Че нима киректірі чурттанъ?
Кирек маға чурттанъ—Казанаамны ла
Кізі синіне читір-саларым.
О, тынъох таа чахсы поларчых—
Өрекенім чазылып, алындағох чілі
Хазых, көглігі чөрчетченъ полза!.. (*Ылганча*.)

Кака. Полар, ылғаба. Ағырығ минінъ холымда, ай-
күнім. Казанак айдас полар үчүн ісчем.

Торғай. Хабас піске, хабас! Хачан даа чахсынъны
ундубаспыс.

Х а ч а х. Піс иткен тузанъны ноо даа нимененъ толды-
рға тимдебіс.

Кака. Пілчем аны, хурайым... Че чазары сидік...

Торғай. Ноға? Нёёс пір дее онъдай чоғыл?

Кака. Чүрексібе, ай-күнім. (*Түрче полып*). Чазарбын
аны, чарыхха сығаарам. Че тынъ улуг күс хорадарға
кирек.

Х а ч а х. Анзы чох полар ба за.

Кака. Мында кізі тынын чіп, хачаннанъ көнік-парған
айнанъарнанъ саназарға килісче. Ана ол зйна палалары-
нъарны чіглеен. Амды олох Казанакка кірісче. Аны сидік
чөпке кирері, хобадым (*Түрче тохтлп.*) Агаа тыны хыйы-
лары ла кирек.

Торғай. *(Ылған).* Казанаамны ба?
Хайди поларбыс амды, хайдар парам,
О, Казанаам! *(Ылғанча.)*

Кака. Мин пілчем, сидік... Че мин аны чазарбын, ай-
күнім. Сөзіме турам хайди даа. Че анынъ үчүн мин не
сурған нимені пирнъер.

Торғай. Аннанъ кирек тудылбас. Айдас ла ползын
палабыс...

Кака. Ай-күнім, сөске турған кирек айдас поларнынъ
өөн сарии.

Торғай. Аннанъар паза чоох чох ползын, олғычаам
айдас ла ползын, анынъ үчүн, сөлеем хайза, аяғ нимес
ноо даа ние.

Кака. Андағ поларына ізенчем...

Торғай. Хайдағ ние кирек полар?

Кака. Сілеке соғынъар! Күренъ малны ізік хринда
палғанъар.

*Хацах нычағын, тинсізін, мал тудар паан алып-алып,
сых-парча.*

Тігі төсті сығаарып, пүрліг хазынъ ағасты кирнъер.
*Харол, хам кбзйткен төсті сығаарып, хазынъ ағасты
кирче.*

Столны піди турғыс-саларға кирек.

*Паза түрче полғанда, Хацах ит тудынып кірче, итті
тоғыр хазанға салча. Харол тўўрні холға тудып, от
ўстінче 3 хати ибре айландырып, хурутча, алғанча,
ананъ төстеріне наныпча. Анынъ соонанъ Хацах Какаға
кибін кизіртінче. Казанны пол ортызына одыртыпча-
лар. Ананъ Харолннанъ Хацах тоғыс бутылкаданъ тоғыс
чірче араға пирчелер, тоғыс хати тамгы тамыс-пир-
челер. Хам, от хринда одырып, төстерін тартынча.*

Кака. Хазан түбі, гей-гей,
Хамахтығларым, гей-гей,
Хада миніненъ, г й-гей,
Харасчанънарым, гей-гей,

Хара чірче, гей-гей,
Харахтығларым, гей-гей,
„Хара талайда“, гей-гей,
Чурттығларым, гей-гей.

Хабырға-сөөкті, гей-гей,
Салдачанънарым, гей-гей.
„Хара тагда“, гей-гей,
Турлағлығларым, гей-гей.
Әә-кўлинъер, гей-гей,
Тартынып одырнъар, гей-гей.

Ах инектінъ, ох,
Ах тамырын, ох,
Аасха салып, ох,
Амзанъардах, ох,
Сухсабысса, ох,
Сур ізінъер, ох,
Аарсыбасха, ох,
Асты чінъер, ох.

Отыс тістіг, ох,
От иненінъ, ох,
Ахсыя-тілін, ох,
Пілченъ тбзім, ох,
Әә-кўлиннъе, ох,
Хости одырып, ох,
От инезіненъ, ох,
Тіллес-пирдек, ох.

Турып, от алғанча.

Хырых тістіг, ох,
Хыстар инем, ох,
Отыс тістіг, ох,
Одоха инем, ох,
Астаан позынъ, ох
Тозып одыр, ох,
Арған позынъ, ох,
Симіріп одыр, ох,
Айнанынъ чолы, ох,
Алтон азыр, ох,
Амалын таппин, ох,
Алдан-килдім, ох,
Чиктінъ чирі, ох,
Читов азыр, ох,
Кичинн таппин, ох,
Хығыра килдім, ох.

Айнаны китеп чўріп, тудып-алып, ізіксер апарча.

Кака. (Айнаа ўткініп.) Позыт, позыт, ахсы-тіллим, палаа паза сырбалбаспын, парар чолым табынам. Хурр!.. Хурр!.. (Айнаны поэдыбызып, ананъ пазох тудып алып, ізіксер апарча.)

Кака. Хатығ холыма кіргенде, хараспа позирға, хабырылзанъ, хази тудам, толғалзанъ, тооли тудам. Хурр!.. Хурр!.. (Тўўріне кире саап, хамнап чўр-сыхча.)

Ағып түскен, ох,
Ах Ыўс хайрахан, ох,
Алтирға итсем, ох,
Азах полба, ох,
Арчан одым, ох,
Алас, алас, ох,

Харол. Сөөк, сөөк! (*Араға наньпча*).

Хам. Харал-турған, ох,
Ханым тасхыл, ох,
Хаалағ салзам, ох,
Харығ полба, ох,
Ирбен одым, ох,
Алас, алас, ох,

Харол. Сөөк, сөөк! (*Араға наньп, ирбен өртепче*).

Хам. Алты хурлығ, ох,
Ах хаянъны, ох,
Аалчы ағылзам, ох,
Азып пирерзінъ, ох,
Алтон тағнынъ, ох,
Ханы полчатхан, ох,
Хос хулахтынъ, ох,
Әезі нанчым, ох,
Алас, алас, ох.

Харол. Сөөк! (*Тамғы наньпча*.)

Хам. (*Ўн алыстырып*).

Алты хурлығ, ох,
Алтын хая, ох,
Алтон азинъ, ох,
Азырайттах, ох.

Алты айланып, ох,
Алтон азинъа, ох,
Айна-чикті, ох,
Алты чылға, ох,
Харғап, молчап, ох,
Хази тастим, ох.

Ўн алыстырып.

Айлығларым, гей-гей,
Арачын азын, гей-гей,
Алтын хайаа, гей-гей,
Айабанъар, гей-гей.

Айланып, хамнап.

Кўнниглерім, гей-гей,
Кёк чазынынъ, гей-гей,
Кёк одын, гей-гей.
Кёп алтыар, гей-гей.

Сиргіннеп, тамгы тартып, араға ісче. Хылчыхтапча:

Хычых, хычых,
Хычых, хычых,
Хычых, хычых,
Хычых, хычых!

Пірдеезі хатхырбинча. Ананъ, одырып, тапсапча:

Айлыг чирде чурттыгларым, ниме истінъер, ниме піл-
дінъер?

Харол. Ниме истербіс, ниме пілербіс!

Хам. Кўнниг чирде чурттыгларым, ниме піліп таны-
дынъар?

Хачах. Ниме піліп танирбыс.

Хазраданъ халбыс, пугаданъ мухахпыс.

Оскен ағас чіли

Онъейісчебіс синзер!

Кака.

Айна-чикті, гей-гей,
Алты чылға, гей-гей,
Азыр хайаа, гей-гей,
Хазап-килдім, гей-гей!

Казаннынъ ўстінде тўўрін хыгдыратча.

Пасхан чирінъ, ох,
Пағыр ползын, ох,
Тепкен чирінъ, ох,
Тимір ползын, ох,
Хара пазынъ, ох,
Хазарғанча, ох,
Хадарғаннынъ, ох,
Әезі пол-тур, ох.

Төстєрін тартынғанча:

*Ананъ соолсартын тўўрін кўзрет-киліп, Казаннынъ
ўстінде сапханда, Казан чочып, хысхырча.*

Кака. Хурр!.. Хурр!..

Ананъ төстєрін таратча:

Чол чоласхан, ох,
Читон төзім, ох,
Чирге-суға, ох,
Чарылызынғар, ох;
Хозан пазы, ох,
Хорсах төзім, ох,
Көндей алтына, ох,
Кіріп, тынан, ох;
Чағданъ иткен, ох,
Сарыбынғар, ох,
Сарыла пар, ох;
От иненінъ, ох,
Тілін пілчем, ох,
Ой кизіре, ох,
Парып, тынан, ох!
Астабасча, ох,
Асты чінъер, ох,
Сухсбасча, ох,
Суг ізінъер, ох!
Алас, ал-с, ох,
Хырых мааухам, ох,
Хыра сисінізін, ох,
Минінъ наарымда, ох!

Харол. Сёок, сёок!

*Хам хамнирын тоосча, чалаастапчалар, ананъ Казан-
ны төзегіне чаттырчалар. Казан тынъ ёстенпче. Торғай
стол тимнепче.*

Хачах. Одыр пеер, Кака нанчы!
Кака. Чарир, чарир. *(Стол кистіне одырча).*

Торғай. Парыбысты ба?

Кака. Чадап ла.

Торғай. Андагда палам чазылар.

Кака. Сёс пирчем, хобадым.

Торғай. Чахсох таа кизізің! Анзынъа нимененъ нан-
дырбыс амды?

Кака. Манъзрабанғар. хурайым.

Хачах. *(Анна).* Ачығ суға чёр-кил, хызым. Ағанъ-
нынъ көксі хуруп-парды полар.

Анна. Кемненъ алам? Пёсерей ағамнынъ ипчізі ара-
ғам паза чоғыл теен.

Торғай. Мылтыхтарзар даа чёр-кил.

Харол, тәүрні тудынып, парарға итче.

Хачах. Син одыр, хайдар?

Харол. Идер тоғыстар пар.

Кака. Парзын.

Торғай. Анначах, чубанмин, парыбыс.

Аннананъ Харол сых-парчалар.

Хачах. (*Какаа араға пирче*). Алыбыс.

Кака. Позынъ алдынъ ма?

Хачах. Мына, аларға-чөрбін. (*Ізібісче*).

Кака. (*Ізібізін*). Хайдаг күстіг арағадыр, ай-күнім?

Торғай. Саға өнетін сыбалған полған.

Кака. Чир дее андаг осхас. Аалда мындаг араға асхынах поладыр, ай-күнім. Хая, паза піреені пірібістек. Айнананъ күрезіп, көксім уғаа тынъ хуруп парды.

Хачах. (*Пирін*). Алыбыс, алыбыс. Араға чидер, чалтанма. Тайығны хачан идербіс?

Кака. Кирек туста сөлирбін.

Хачах. Айнаданъ осчанъ онъдай полча ба?

Кака. Чоғыл, чоғыл, хурайым.

Торғай. Кака харындас, хайди даа полза, пісті тас-таба. Оолғычаамны ир синіне читірерге хабас-пир.

Кака. (*Маалхатчатхан полып*). Анзын чоохтазар-быстар алыс-піріс соонда. Алынча.

Хачах. (*Карманынанъ ахча сығаарып, Какаа пирче*). Мына, 25 салковай.

Кака. (*Нандыра ідін*). Чо-ох, сух-сал нандыра, хобадым.

Хачах. (*Хайхан*). Ноға за? Хайди полдынъ?

Торғай. Ниме кирек се?

Кака. Кічичек сыйых кирек.

Хачах. Хайдаг?

Кака. Сағын, сағын, ай-күнім.

Торғай. Хой ба?

Кака. Чо-ох, хобадым.

Хачах. Ат па?

Кака. Малданъ нимес, хобадым.

Торғай. Кип-азах па?

Кака. Улам хыя парчазынъ, Торғайым.

Хачах. Че, чазытпа пісті, сөле.

Анна кір-килче. Олар аны онънабинчалар.

Кака. Мин Анначахтынъ холын сурчам, хобадым.

Торғай. (*Хахан*). Мына, хайди полча?

Кака. Астанъ минде астабас, ай-күнім (*тұрче тох-тан*). Ахча, кип чох чуртабас.

Х а ч а х. Кічіг нооза?

Т о р ғ а й. Ниме идерзінъ аны, уян нооза?

Кака. Хынзам, пала идінем, хобадым (*Түрче тохтан*), хынзам, ипчі идінем, хурайым.

Анна хахан, холындағы ідізін түзірібісче.

А н н а. Пабам, пабам, пирбе мині! мині ая! Мин ирге парарға ам даа кічігбін!

Т о р ғ а й. Хызым, син истер ниме нимес!

Кака. Улуғларнынъ чооғына кіріспезін, хобадым, сығарыбызынъар!

Х а ч а х. Хызым, сурынғанынъны санға алынам, че сағам...

Анна, ылғап, сыхча.

Кака. Пая ноо даа нимененъ тӊленербіс теезер, хобадым. Мин минненъ тудылған киректі ит-салдым. Кирек сірерденъ тудылча, хурайым.

Т о р ғ а й. Олғым ам даа чазылғалах нооза!

Кака. Амды Казанак хайди даа чазылар. Че 6 чылданъ айнавъар айланза, хайпіреенъер ағырар, хобадым. Анда миніңбӊк тузам кирек полар.

Х а ч а х. Хызымны пир-полбаспын, че аннанъ пасха ноо даа нимені ал.

Кака. Сірерніңъ алнынътарда ікі чол, эргеннер! Казанны ӊдірбеске хынзанъар, хызынъарны пирнъер, сарыспанъар, мині тарындырбанъар! Маға айнанъарны нандыра хығырыбызарға ўр нимес. Ағаа хоза, хызынъарны чохсыннанъ пирбезенъер, чабалнанъ аламох. Чарым кўн молчағ, хобадым! (*Сых-парча.*)

Хацахнанъ Торғай, пастарын тӊбін түзіріп, улуғ сағыста одырчалар.

Х а ч а х. Хайди поларбыс?

Т о р ғ а й. Тынъох таа чабал ниме. Мин чохсы идертіп сағынған полғам, че анынъ орнына уламох аар сабығ. (*Ылғапча.*)

Х а ч а х. Чарым кўн молчағ!

К а з а н. Йо-о, йо-о (*Ӗстенче.*)

Т о р ғ а й. Олғым, олғым! Тынъ ағырыбыстынъ ма?!

К а з а н. (*Ниме ле полза чоохтанча.*) Амох хада парарбыс.

Х а ч а х. Олғым, онъарыл!

К а з а н. Чох, мин учух-п-і-л-б-и-н-ч-е-м! (*Тымыл-парча.*)

Торғай. Казанаам парыбысты ба? Йо-о халағай!
(*Анъдарылча*).

Хачах. Торғай, Торғай! (*Торғайның пазым өллепче*).

Торғай. (*Айылып*). Ноға пістенъ парыбыстынъ, ол-
ғым?! Ноға аябадынъ мына пу олох таа харалар кўні
чидіп одырған кирі іценъні?

Хачах. Сигізіңчі палам! (*Ылғапча*.)

Торғай. Ам ці, аны піске айландырчанъ онъдай
чоғыл ба? Мындағ аарны хайди иртірем, хайди чөрем!
(*Ылғапча*.)

Істімненъ сыххан иркечесем,
Іценъні ноға тастадынъ?
Паарымнанъ сыххан палачаам,
Пабанъны ноға халғыстынъ?
Киріп парған іценъні
Кемнер аяп көргей ни?
Кизер кипті, чиір асты
Кемненъ кілеп-турғай ни?

Хачах. Полар, Торғай, полар! Пол-парған нимені
хайди итчеенъ пардыр за!

Торғай. Пілчем, Хачах, айландырчанъ онъдайы чо-
ғыл! Хайди идер зе Казанактынъ чоғын... (*Ылғапча*.) Че
Казанактынъ үреені пістинъ хараабысты чарытты. Піс
ам пілчебіс: хам—ырычы!

Хасхылар ырласчалар.

Ағыба түскен Ах Ыўс суғ
Ахчаа даа турбаан ағарда.
Ада палазы поэыбысты
Адабыс сўрбеен ахтарға...

Көзенъе.

ТӨРТІНЧІ КАРТИНА.

Изелген сарай. Ұстінде чайлалған ағастар онъдайы-пазы чох иде
түсклеп парғаннар. Стеналары өтре көрінчелер. Пір стенада ола-
нъай көрзе көрінмес ізік иділген. Сарайнынъ ізігі хыйын турча, пір
чығанағынанъ на ілінче. Анынъ істінде Акун, Пөсерей одырчалар
паза пір кізі ізікте тамгы тартып турча.

Акун. Кирек андағ, ағам. Чаада кізее прай онъдайда
поларға килісче. Пірсінде ниме чібин төрт кўн чөргебіс,
паза пірсінде пір хараа харда чадарға киліскен. Көдірі-
лерге, хыймранарға чарабас. Ух хринънанъ харны ыра-
чара саап-тур. Ананъ прай хата тооп-парчазынъ. Маймах,

мелей нічлеме, көгісте хысха кибічек. Хайча кізі соохха тонъан, хайча кізі чааласхан чирде палыглыг өстезіп, хысхырызып халғанчых! Сағынзанъ—нітке чыра тар-тылча.

Пөсерей. Чон-чахсы иди ле өлче чізе!

Акун. Чон үчүн, позынънынъ үчүн өлзенъ—чахсы ла, че ол чон чі ниме үчүн өлген? Чыдананъ сасхладып, күсненъ сүрдіріп, пайларнынъ үчүн! Пістінъ аалдагы ос-хастарнынъ үчүн! Ана, хайдаг ачырғастыг! Олар ибде, пис үстіндегі таракан чіли, чырғап чуртапчалар, хараа-күнөрте араға ізіп көөпчелер паза ибде халған кізінінъ түгенчі нимезін алчалар. Син тізенъ халтрап-тітреп чөр-зінъ, азагы, холы чох айланчазынъ алайба... чох, полар! Паза андаг кирек полбас! Паза пайларға пістінъ мойны-быста чуртирға киліспес! (*Пастырча.*)

Хадагчы. Хайди тіріг халғазынъ.

Акун. Анда даа ұлгу алызып. Пістінъ полк олох таа атакаа парарға итчеткенде хабар алғабыс. Питернінъ про-летариады ұлгуні позыннъ холларына алып алған. Ан-даг, өріністіг нимені искенде, нимедір зе, чон хорылы-бысхан. Түрчеде ле офицерлер чачрап-түскеннер, пос кізілері устаға турыбысханнар.

Хадагчы. Мында кирек хайди пол-парар, Акун?

Акун. Киректің утызы пістінъ холда. Аны амды оларнынъ хайдаг даг күстері піргер ит-полбастар.

Пөсерей. Мындаг айналарданъ табрах поэп парза, тынаныстыг даа поларчых. Уғаа тывъ синіненъ иртіре полчалар!

Акун. Пуунөк оларнанъ түгенчі саназыг полар, ағам!

Пөсерей. Күннінъ адай чіли иттірері оой ба за. (*Хадагчаа.*) Хая, тамгынъ күстіг бе?

Хадагчы. Сынап-көр. (*Кадуснанъ Күчүк кірчелер.*)

Акун. Сірерні кізі онънабады ни?

Күчүк. Ағаа-пуғаа солыныбох килдібіс.

Хадагчы. Аар иде, төрзер одырнъар.

Кадус. Тамгы кемнидір?

Хадагчы. Ма. Тынъ тартпанъар. Тудүнінъер өрт көйгендегі чіли пурлабыспазын.

Күчүк. Хайдаг ниме.

Пөсерей. Синінъ ибінъе оғыр кірбин-тур ба?

Кадус. Анда ниме чохтанъ на тудыл-тур полар. Кичее прай ханъдар-парыбыспааннар ба за. Пуун хуруг одырбыс. Палаларым, ниме чиирге хынып, иртенненъ ыл-ғас-парилар. Піреенъернінъ ішегі пар полбазын?

Күчүк. Аннанъар нимезін чоохтидырзынъ. Прай даа кизилернинъ нимелерін ал-парилар нооза. Мининъ чоным идок оймахха түс-тур.

Ирепен паза пір кизи кір-килчелер.

Акун арғыс, табрах пастирбыс па, алай чоохтазып ла халғыс-саларбыс па?

Акун. Амох! Чыылзаларох, пастирбыс. Анда үзүрербіс.

Күчүк. Пастирға кирек нооза, түрче полза, хусхун харахтар көр-саларлар.

Хадагчы. Мына ікөленъ килилер. Иртінъер. *(Ікі кизи кірчелер.)*

Акун. Че, арғыстар, пеер чагын-арах одырғанъар. *(Хадагчаа.)* Син сиргек пол.

Хадагчы. Пілчем.

Акун. Арғыстар, мин сіерге чоохтаам—тоғысчы чон үлгүні поэнынъ холына алып алған теem. Хачаннанъ пістінъ мойныбыста одырған пайлар тапчых ла чили чачрап түстілер. Че оларданъ артхан-халғаннар астаан пүүрлер чили тайға-таға сыхлабысханнар. Олар хараа-күнөрте аннанъ сыгып, чонға амыр чуртас пирбинчелер. Пісте дее мына андагох.

Күчүк. Сын! Мына пу Ольга айна килериненъ, прай чуртты сайбап-сыхтылар. Ас-тамах, кип-азах, мал-ниме халғыспин-парилар.

1-гы кизи. Ат, амбар нимедір. Че кизи өдірчеткеннері чізе айналарнынъ, паза кизіні сохлап күлчеткеннері. Пуун мининъ инейіміні иреелеп, хызымны тут-парыбысханнар... *(Харах чазын чысча.)*

Ирепен. Ана көрчезинъ, Акун арғыс, ол хайдагандаг ниме полчанъдыр! Пістінъ прай нимебісті плапчалар, пісті сохчалар, күлчелер, пістінъ палаларыбысты апарчалар... Піс тізенъ холыбысты хучахтан-салған одырчабыс. Ниме полчанъдыр андаг?

Хадагчы. Түрче полза, пісті тамахтанъ хабарлар.

Ипчі. Чидер! Паза сыдачаа чоғыл!

Кадус. Мининъ сағызымда, сурығны көні турғызарға кирек, оларны хыарға кирек паза чир үстінде чылыспазыннар! Пуунөк көдірілерге кирек.

Табыстар: Сын. Аринча сын...

Ирепен. Пуун нимес, амох көдірілерге кирек. Сала ла орайлатсох—блім.

Акун. Манъзыраан сеек сүтке түзедірі! (*Прайлары хатхырысчалар*).

Ирепен. Хатхырызынъар, хатхырызынъар, чүлмелер! Ананъ мин сірерге хатхырам.

Акун. Хачан пастирын паза хайди пастирын піс пілчебіс.

Прайзы. Сын, аринча сын!

Акун. Чох, син, сыннанъ даа, час пала ла осхассынъ, че хызыл хол параанъар, чаалазаанъар. Аннанъ оой полар ба, кирек утулар ба? Піске тирінерге кирек.

Ирепен. Истіңердек аны! Ха-ха-ха! Мин чөп пирчем, Акунынъ нымагына аарлыгъ времяны чідірбин, сағамох күрезігні пастирға!

Пөсерей. Хайди?

Ирепен. Йа, амох! Сағам олар прайлары изіріктер, анынанъ тузалан-халарға кирек.

1-ғы кізі. Сағам Қақаларға кіргебіс—изірік тее кізі чох полчых па за?

Ирепен. Ана, париган сынанъ Ирепен чой полпарды. Амды хасхыларға садыныбысхазынъ тиірінъер халды, ха-ха-ха, Ирепен чой! Сісерні ханъыртыпчатхан кізі—Акун! Олох тынынъарны чиір!

Акун. Ирепен ағам, мин саға чабал иткенімні пілбинчем. Сынап андағ нием пол-парған даа полза, чылыға сығарбасха—сурынчам. Че мынзын соонанъ. Сағам киректенъер.

Ирепен. Аргыстар, сірер мында кўске чілі паспахха кіріп өлбеске хынча ползанъар, ипчілерінъерні, палаларынъарны аяпча ползанъар, миніненъ парнъар! Истіпчезер бе? Миніненъ парнъар! А-а-а, хынминчазар ба? Андағда, пілнъер. О, хайдағ тынъ аяпчам сірерні! Мына, худайым алнымда тур, хара пазым хыралғанча мин пір дее хати чойланмаам, ам даа чойланминчам, тынынъарны ўзер кізі мына пу—Акун.

Хадағчы. Ағам, тасхар чаланъмас чөргенінъе пазынъа соох кір-парған полар! Апар-салим ма, алай ибінъні позынъ даа табарзынъ ма? (*Хатхырысхланчалар*).

Ирепен. Сых тіп, кōні сөлезіне!

Хадағчы. Алай іди онъарылыстығ полар ба!

Пөсерей. Че, чубанма!

Ирепен. Ирепен парар, чол табынар! Че минінъ парғаным сірерге аарлыға турар! Аны соонда хабынарзар, анда орай полар.

Пөсерей. Чидектебеенде, ізiктi табынмасынъ ма хайдаг! Ундуба, ізiк іскер поладыр.

Ирепен. Чидекте, чидекте! Ананъ Ирепен синi чидектир.

Пөсерей. Анзы кōрiнер (*Ирепеннi чачыпчалар*).

Акун. Кирек мындаг, арғыстар: мин Тохтобиннынъ отрядынанъ иртен не килдiм. Олар пiстiнъ алныбыста улуғ задача турғыстылар—пұун иирде аал істiненъ хасхыларға тоғыр кўрезiг пастирға. Олар постарынынъ сариннанъ аалнынъ тастынанъ хызарлар. Аалны ибiрiп аларлар.

Кўчўк. Истiпчезiнъ ме, пача! Ана хайдагдыр кирек! Чир дее, Акун тик чōрбес чi.

Акун. Амды ниме идерге кирек? Пастағызы, хасхыларға сизiк хаптырбин, иирге теере тимненiп аларға. Онъарылыстыг ба?

2-чi кiзi. Онъарылыстыг!

Акун. Ікiнчiзi, чылызарбыстар арыгда. Чарир ба?

Хадағчы. Чарир!

Пөсерей. Тирiг чi?

Акун. Тирiнерге тирiг читкiлче. Мин сағынғанда, арғыстар, Хачахтар хринда чылызарға кирек. Тастыхарах...

1-ғы кiзi. Анда хаяларға кōленерге чахсы.

Пөсерей. Сын.

Акун. Чарир ба?

Прайзы. Чарир.

Акун. Амды хайди пастирын. Атысты пiс анда ла пастирбыс, хачан Тохтобиннанъ сағба алзабыс. Оларнынъ сағбазы от полар, пiстии—сарын. Онъарылыстыг ба?

Кўчўк. Онъарылыстыг.

Акун. Амды тирiгденъер. Арыгда хасхыларнынъ мылтыхтары. Олар арыгдағы кўрўпке чыып салғаннар. Оларны хайди даа холға кирерге кирек. Паза мылтыхтар тигiрибде, Каканынъ ибiнде пар, че оларны холға кирерi сидiк-арах полар. Кем ниме идерi. Мылтыхтарны Пөсерейненъ Кўчўк аларлар. Минiненъ палғалыс Кадус тудар. Ол-пу алызыг полза, сiрерге Камо ла чоохтап турар, хасхыларнынъ соонанъ олох харахсынар. Чарир ба, арғыстар?

Прайлары. Чарир!

Акун. Арғыстар, пiстiнъ улуғларыбыс, пабаларыбыс мындаг улуғ киректi идер алнында кўрезiгде махачы поларданъар удур-тōдiр сōс пирiсченъ полтырлар. Оларнынъ кибiрiненъ пiс тее сōс пирiзеенъер!

Прайлары.

*Иргілернінъ онъдайыннанъ прайзы онъ устугына турып,
сол холын устухха салып, онъ холын чўрегіне салып,
пазын мўкейтіп, Акуннынъ соонча чоохтапчалар.*

Сунған холны тўдір тартпасха, хаалаан хаалағны нан-
дыра хаалабасха! Пір чўптїг, пір сағыстығ поларға, арғыс
ўчўн кўксіненъ турарға, ўлзе--ыырчыны частанып ўлерге!
Че, пірее-хайди сўске турбин-салзам—чон кўлкўзі, чон
хынмазы полим! (*Анымчохтасхлап, охсанысхлапчалар*).

А кун. Анымчоhtar, анымчоhtar, арғыстар!

Парғлабысчалар. Акун чалғысхан.

Танънастығ Ирепеннінъ мындағ пол-парғаны! . Хай-
дағ ўр парыбысты за? Кичее мында поларға сўс пирген
хайза (*Ырланып одырча.*)

Сарығ тууп маймағымны
Сайға паспаанда, суурбасын,
Сағыс салғанны албаанда,
Сарығ чорғамнанъ тўспеспін.
Хызыл тууп маймағымны
Хырға паспаанда, суурбасын,
Хыаған хызымны албаанда,
Хыр чорғамнанъ тўспеспін.

*Ырын тоосчатханымда Анна кір-киліп, Акуннынъ
харахтарын туу тутча.*

А кун. А-а-а, килибістің! Ибім кўнънінъе кірче бе?
Анна. Чахсы нооза.

А кун. Сынап па! Сыбырарға манънанмин-салдым.
Сизін, сўпке-нимее тўс-пардынъ! (*Хатхырысчалар.*)

Анна. Синінъ дее нїткенъе улуг кір чапсынадыр
одыр!

А кун. Анзы чох полар ба за. Ибімні кўрдек!

Анна. Пайорхабысхан тур ба? (*Хатхырысчалар.*)

А кун. Стеналарым хайдағлардыр?

Анна. Уламох чахсы ба хайдағ за? Саға парарға даа
хорғыстығ, соохха тоор-саларзынъ!

А кун. Саға горницам пар нооза! Мына! (*Стенанынъ
чарыхтарына кўзітче.*)

Анна. Мині тўдір азах чїли тударзынъ ноо!

Акун. Ёргенгенінъче! Ананъ пу пулгалыс иртсөк, о хайдаг чахсы полар чуртирға! Пис нза тура турғызып аларбыс. Көзенек алтында огород полар. Анда онъ-пазы ние одыртып турарбыс. Кирек полза, андар кіріп, хынзанъ—ёгурсу чулып ал, хынзанъ—яблах хас, хынзанъ—салгын чі. Таг азра чирде алайба арыг хазында хырабыс полар. Анда кўскўде хайди ас танга чайхал-турар! Ананъ пізөк осхас хара харахтыг, хара састыг өкеер нимелер ибге кірдинъ-сыхтынъ пол-турзалар, хайдаг ёріністіг полар! „Ічем, чіченъ ние пир! Пабам, ойначанъ ние ал-пир!“ тіп сурын-турзалар чі. Син, Анна, пілчезінъ ме, чурттынъ ёні ана ол! Прай чоннынъ чуртазы андаг полар: кізі кізіденъ хорыхпас, удур-төдір полызар, көп чоннынъ кўзі хачан даа артых. Хайдаг ёрчліг чуртас полар анда! (Анна ылғабысча.) Хайди полдынъ? Піди чоохтанғачым хомай ба?

Анна. Аннанъ нимес! Маға син, син аястығзынъ!

Акун. Хайди полғазынъ, Анна, сөле! Хайди полғазынъ?

Анна. Пір дее ние полбаам! Мына тохтапчам.

Акун. Анна, синінъ ылғаанынъны, чобалғачынъны көр-зем, минінъ чўрееме уғаа сидік! Син не чазырған-чапхан ние маға хазалар чыда осхас!

Анна. Пілчем, Акунах, пілчем, саға сидік! Че мин чоохтир ние чобаанъны нииктебес! Мин синіненъ хада харах чазын төгіп, ачых-арах поларға хынчам, че чоох-табызарға ахсымны ассамох—минінъ тыным хызылча, тілім тооп парча! Че, ёрем, сурынчам, аны пілерге хараспа, хынза, ол тайма полар! (Ылғапча.)

Акун. Анначах, ылғаба! Ылғаанча, чоохтазанъ—маға нинче-нинче хати ниик полар.

Анна. Сағам сўрместіг хыспын! Танъда... (Ылғапча.)

Акун. Ние танъда? Чоохта!... Чоохта!..

Анна. Танъда Каканынъ ипчізі пол-парам!

Акун. Хайди? Хайди?

Анна. Килісче!

Акун. Мині тастап па? Маға хынмин ма?

Анна. Акунах, кирек минненъ нимес. Нёёс, сынап таа полза, сині Какаа орназам! Кака, Казанакты айдас иде хамнир опып, мині сурчатхан. Пабам... Мин... Мин... чахсы пілбинчем, хынза, тайма полар!

Акун. Көні сөле, пабанъ ние теен, пирер опыбысхан ма?

Анна. Испеем, Акунах, испеем! Маға пирбеспін теен, че соонда ниме полғанын пілбинчем! (*Ылғанча.*)

Акун. Андағда ниме чох! Андағда пісті хайдағ даа кўс чар-полбас. Піс хада чуртирға тўреебіс, пір кииненъ тынарға, пір сағыснанъ сағынарға! Андағ поларбыс, истіп-чезінъ ме, Анна, андағ поларбыс!

Анна. Хайди, хайди? Мин онъар-полбинчам!

Акун. Саға Каканынъ холына ам на кірбеске кирек. Ананъ, чаалазығ пасталзох, олар прайлары чалбайта сабыларлар!

Анна. Хайда полам за?

Акун. Мында, мында! (*Көзітче.*)

Кірчелер: Ольга, Кака, Ирепен, 1-ғы хасхы.

Ирепен. Мына, Акун!

Ольга. Тудынъар! (*Акунны тудып алчалар.*)

Кака. Алай, ипчіедем мындох полған ноо! (*Аннаны тудып алча.*)

Анна. Хыя, айна!

Ольга. Хайдағзынъ, большевик сырай? Холыма кірдінъ ме? Ирепен, адайны наах пастыра пар-килдек! (*Ирепен сабарға иткенде Акун харнынанъ теепче.*)

Акун. Ма, ал, садынған адай!

Ирепен. Йо-йо! (*Істіп тудынып, айлахтанча.*)

Ольга. Ы-ы... адай (*Атарға хынча. Кака аны тохтатча.*)

Кака. Тохта, Ольга нанчы. Хамнынъ чооғы сын ма, ээрген? Ха-ха-ха, маға пычахтығ сегіргенненъ хайдағдыр?

Акун. Өрін, адай, андада ічегенъ субалбаанға! Худайынъ Анна пол-халған!

Кака. Ипчізі ірін аябин полар ба за, хобадым, ха-ха-ха.

Анна. Ипчізі! Сырайы чох ырысха! Кўргезінъ ме, Акун, ханъырылған кізіні? Кўрбеем ползанъ, кўр, ол алныбыста тур!

Кака. Тымыл, ээрген!

Ольга. Хайдағ именьдір, апар, ханъылабазын!

Кака. Че, чўр, хатым!

Анна. Ма, хат! (*Чаба тўкўрче.*)

Акун. Чағын килзе—харнын чара теебіс!

Кака. Ольга нанчы, минзер табрах килерзер бе?

Ольга. Пу адайнынъ чарғызын ит-салзамох, килем.

Кака. Че мин сағирбын. (*Аннаны апарыбысча.*)

Олька. Ирепен, пу большевиктенъер чоохтадах!
Ирепен. Пу аалда инъ улуғ большевик! Истіпче-
зінъ ме, улуғ большевик! Аалдағы чонны ол тискіндірче,
ол сайбағ салча. Кізілерін прай пілглемчем. Мына, худай-
ым алнымда тур, олар ананъох холынъда поларлар!

Олька. Сын ма, адай?

Акун. Сірге ниме кирек минненъ? Ханым кирек
пе, тӱгінъер. Тыным кирек пе, ұзінъер! Че ниме истіп
полбассар!

Олька. Кӱрербіс, адай! Пірібіс пис хамчы! (*Чыр-
тыпчалар.*) Амды хайдағдыр, сӱс сығар осхас па? Мыл-
тыхтарынъар хайдадыр?

Ирепен. Мин пілчем. Оларынъ прайзы пис дро-
бовик, ухтары читі. Пӱсерейлерде пол алтында чатчалар!

Акун. Чахсы мындағ, адай ла осхас кӱзее!

Олька. Пірібіс паза пис хамчы! (*Чыртыпчалар.*)

Акун ырлапча:

Харта чіченъ чонынъны, Соловьев.

Хатыр ухнанъ хырарбыс, Соловьев!

Олька. Тымыл, адай! Чӱлмені стенаа турғызынъар!
(*Турғысчалар.*)

Акун. Сігер дее ідӱк хырыларзар!

Ирепен. Амды мині пілдінь ме? Кеммін мин,
ха-ха-ха, пілдінь ме?! Мин пір ле большевиктінь ханын
тӱкпеем. Тохтобиннынъ планын минӱк алғам!

Акун. Тохтобиннынъ!

Ирепен. Йа, Тохтобиннынъ, ха-ха-ха! Аястығ ба?

Акун. (*Позынынъ алынча.*) Нӱбс прай киректі пілче
поларлар?

Ирепен. Арғыстарынънынъ тынын ұстірер минӱк-
пін! Ат, Ольга нанчы, ат!

Акун. Анзы кӱрінер!

Олька. Арғыстарынъ тігі чирде сині сӱре чидерлер!

*Мылтығын кӱдіріп, атарға чӱргенінде, Акун стенадағы
ізікті аза ідібізіп, сығара чӱгӱрібісче.*

Тут, айна, тут! Аны хайди кӱрбеезінъ?!
Ирепен. Кӱрбеем чізе, кӱрбеем!

Олька. У, адай! (*Ирепенні атарға итче; Ирепен,
холларын чоғар кӱдіріп, тістене тӱсче.*) Аны тут-пол-
базанъ, мин сині тіріге кӱӱм-салам.

Кӱзенъе.

ЎЗІНЧІ ДЕЙСТВИЕ.

ПИЗІНЧІ КАРТИНА.

Чайғы иб істінде: толдыра ідіс хамыстығ, ілгөр хринда айраннығ сабан, алтында портағалар. Чайғы ибнінъ ортызында кимеге, төрде кбзенъеліг; частыхтығ төзек, ўстінсаринидағы парааннарға кибіс тар-тылған, оларнынъ ўстінде абдралар, кистінде сундухтар. Сіреелері, улуғ паза чабыс столлар, обрастар паза даа пасхалары. Төзек хринда банкачах турча, Каканынъ ипчїлері постарыннынъ алынча нїме итчелер. Овдо пазын палған-салған. Стенада мылтых хыс-салған турча.

Овдо. Ырланып, тоғынып одырча:

Хуснанъ анъ на чуртачанъ
Хумвығ чазынынъ іс інде,
Хуурта тартып хачаннанъ,
Хомды чатча тастыхта.
Кемнінъ анда ѓлгенін
Кізі пір дее пілбинче.
Кибірі чызаан хомдызын
Килкім тастар кѳлетче...

Позрас. Пудурғы нїме хайдар парды?

Овдо. Кем піледір аны. Хамнабох-чѳр полбас па за.

Позрас. Хат ағыларға парыбысханы тайма ба?

Овдо. Танъ. Испеем. Кемні?

Позрас. Мин дее чахсы пілбинчем, Хачахтынъ хызын ма танъ.

Овдо. Ёрекенні! Андағ чиит, чахсы поэынанъ кирі харғаннанъ хайди чуртир полар? Нїме кирек полча мунаан айнаа? Пістінъ чиидібсті, хонинибысты тик иткені ағаа асхынах полча полар чи? Айна ѓлченъ дее полза чи!

Позрас. Аны хайди идер зе, ардап парған нооза... Чарых алты чалбах, чѳрчетсін.

Овдо. Че сині, полыс ла чададырзынъ...

Позрас. Полысхан ма за. Хайдағ даа полза, пости нооза.

Овдо. Чох, минінъ паза полчаам чоғыл. Соғысха чўреем дее ѓлбісті. (*Харағынынъ чазын чызынча.*)

Позрас. Минінъ кўнім синиѳк охас нооза.

Овдо. Саға хол айда пір-ікі ле теедір, че мин параксанға кўннинъ чидедір. Паядаа, сірееде чатхан ханъазы полға тўс-парған ўчўн, сазымны сірбектеп, хағырып, чаба тўкўрген.

Позрас. Чуртаста андағ нїме полчанъ.

Овдо. Полчанъ! Лакандағы чабал суғын чаба тастааа полчан ох па?! Аар пеер сыхсанъ—кізее кўннечее парох па?! Кізілерні ѳдіре сохчаа полчанъох нїме бе?!

Позрас. Көблөчө иртізер!

Овдо. Иртіспин полар ба за! Харааньны суура сап-тыр-салзань, иртізерөк, өдіртіп салзань—иртізерөк!

Позрас. Піди чуртирға худай салған полбас па за!

Овдо. Худай! Пілгенінъ ол ла! Акуннынъ ічезін өдіре соғарға худайох салған ма, алай оғыр идерге олох чахаан ма?!

Позрас. Хайдағ оғыр?

Овдо. Харолнынъ ахчазын албаан ма?

Позрас. Хачан?

Овдо. Ана, іди пілбеечік пол! Санасчатханда чи! Мында сал-салып, одынъ ағыларға парыбысханда, алып алчых па за! Частых алтына сухчатханда, кір-килбебіс пе зе! Мына ам даа мында чатча. Чыл тооза ирееленіп, хызыл чалаас чөріп, хайди-полза тоғынып алған 20 сал-ковайын оғыр-чазытнанъ нандыра алғаны—ол кізі бе?!

Позрас. Тынъ хысхырба! Ойнаан полбас па за.

Овдо. Чахсы ойын! Чібекті күстеп, тилтее суғыбысханы—ойынох па?!

Позрас. Піда сині! Тохта, сайға кірерзінъ! Изінъ сығыбысты ба?

Овдо. Маға пасхазы чоғыл! Чурт па піди чуртааны? Чох, минінъ паза полчаам чоғыл. Ниме полза, ол ползын, пұўн парыбызам!

Позрас. Алой, стол тимнирге ундубысхабыс! Че, хыймыра табрах! Түрче полза, килібізер.

Овдо. Килзін! Анынанъ чахсы поларға ба?

Позрас. Че, че! Тарынғанынъны ағаа читірерзінъ! Парып, самоварны көр.

Овдо. Хайдадыр?

Позрас. Тура сенегінде. *(Позрас стол тимнепче.)*

Кака Аннаны холданъ тудып, кирип, төзегінзер ойлада сасча.

Кака. Ахсынъны нимее анъайтыбысхан турзынъ? Пая хайдар тизіп ойладынъ? Идек алтынанъ ирленчеткенінъ-зерөк парғазынъ ма, чүлме?

Овдо. Хайдағ?

Кака. Пол, пол пілбеечік, адай! Мини көрбеең тіп сағынчазынъ ма? Туюх хазааға ниме идерге кіргезінъ?! Кирпедө, от хазаазында хайдағ ұр полғазынъ, ээрген?

Овдо. Мал соонанъ чөргем. Анда артых-пузух кізі дөө чох полған!

Кака. Кізее сиден азра сегіріп кірері ұр нимес, әэрген!

Овдо. Түнеегі чіли сиден аразынанъ хараан ползанъ — кемненъ пір полғанымны көрген полбассынъ ма за?

Кака. (*Харызыбысча.*) Анзы синненъ сурылбаан, әэрген! Көрзем зе—піди чоохтаспасчыхпын, паях мойнынъны, ўзе тартып салған поларчыхпын, адай!

Овдо. Піди чуртааннанъ артых ла поларчых!

Кака. (*Позрассар айланып.*) Наа көгенееенъні ниме идерге кискезінъ? Пўўн пайрам ма алай аалчы килер бе, әэрген?

Позрас. Кисченъ не ниме полғанда, кис-салғам.

Кака. Хайдағ мыс-кис, әэргензінъ! Мин сірерге тōдле чоохтидырбын—нимені артых ўретпенъер, кип-азахты ўзўрленъер! Мынынъ соонда минненъ сурағ чох кип кискенінъерні көрбим. Тігі нимені ниме идерге алғазар? (*Столда турған нимее көзіоип.*)

Овдо. Хайдағ?

Кака. (*Өткініп.*) Хайдағ! Хараанъ чоғыл ба? (*Ахсына чачыпча.*) Амды көрдің ме, чўлме? Ана андағ нимелерге ахчамны тооза ўрет-паризар.

Позрас. Аны тудынарға кізіденъ ағылғам.

Кака. Кіленчік улыбыстар ба?

Овдо. Кирек ниме чізе.

Кака. Кирек ниме көп, прайзына суғдағы хум даа читпес, адай! Нимее анъайыбысхан турзынъ?! Пар, малларны суғарғла. (*Овдо сых-парыбысча. Кака Позрасха чоохтапча.*) Син, хобадым, столынъны онъдайла.

Позрас. Табрах килерлер бе?

Кака. Амох. (*Позрас, поднос тудынып, сых-парча. Аннаа.*) Көрчезінъ хайдағлардыр, хобадым.

Анна. Чоохтабазанъ даа—истім, көрдім. Харах-хулахты тундырарға, адай чіли сығара сўрдірерге кем дее кізі хынмас. Полған на кізінінъ тамырында кізі ханы ахча.

Аннанынъ харағы мылтыхта ла, Кака аннанъ хыя парбинча.

Кака. Анзы за андағ, хобадым. Че полған на кізіні пір синге синебеченъ. Мин оларны хомай даа көрзем, сині чохсы көрем, хурайым.

Анна. Хозан тўлгее ізенерге кирек.

Кака. Хайдағ тўлғў, хобадым?

Анна. Мындағы тўлғўлер прайзы тōйлер. Син дее оларнынъох тōлізінъ нооза.

Кака. Хайдаг даа ползам—апсаанъмын, хобадым. Че охсанызыбызаанъ, хатычаам. (*Чагын килче.*)

Анна. Хыя пар, айна, ічегенъ субалғалахта!

Кака. Амды нимее кӊделен-турзынъ, хобадым? Іченъ, пабанъ полыспас! Хостанысханынъ аттыр-салған! Ха-ха-ха, аттыр-салған! (*Анна Каканынъ холын ызырыбысча. Кака хыя сегірге.*)

Анна. Адай!

Кака. Амды тілін тоғыр ызырыныбысхан полар, ха-ха-ха! Саға, хобадым, ирінънінъ хылығын чахсы пілерге кирек. Мин хына-чоғылбын сӊс испеен кізее, позынинанъ на полчатханға! Син хылиинъны алыстырбин, мындаг ла ползанъ, піл, чӊлме, мин сині теер чіли ууп саларбын!

Анна. Тілінінъ сӊбгі чоғыл, махтан, хорғыт, сӊкле. Че анынанъ ниме утып полбассынъ! Син мині теер чіли уғанъ, мин сині тобрах чіли типсирбін!

Кака. Маға ол ла кирек, хобат! Ипчі кізінінъ тарынғанын кӊрзем, улам хыбым кіредір. Маға чуртирға амды ұр нимес, че андаг даа полза, халғанчы кӊннерімні сині хуцахтап иртірерге хынчам, хобат! (*Хуцахтирға иткенде, Анна, ойлап-парып, стенадағы мылтыхты хаапча.*)

Анна. Хуцахта, кірі харға! Холларынъны чоғар кӊдір!

Кака. Анна, хобадым, атпа, атпа!

Анна. Синдег айнаны айирға кирек!

Кака. Мына пу чарыхтанъ, ниме-нооларымнанъ хайди чарылам, и? Хайди чарылам, хобадым?

Анна. Кізілерні ӊдірерге саға чахсы полған. Позыма олар чіли аар кӊнні кӊрерге киліспес тіп сағынчанъ поларзынъ! Че піл, чӊлме, паза „тігі чирдегі“ ӊрелерін е сӊлеп пар—чабалға нандырығ чабалнанъох поладыр, хамчынынъ узы кізее тегзе, сабы посха теедір!

Анна атарға-чӊргенде, Кака ойдасча. Изірік хасхы кіркіліп, Аннанынъ мылтығын суура толғапча.

Хасхы. А-а-а, иргі таныс па? Че чӊрдек, ирінъні поэда сор-кӊрим!

Анна. Адай орнына адай!

Хасхы. Ағам, тур!

Кака. Алай! Хайди пол-пардым, хайди, нӊӊс тірігбін?

Анна. Тӊрче тынып алзына за!

Кака. Тут, хобадым, тут!

Аннаны тудып, палҕап салчалар, ананъ тѳѳѳексер чачыбысчалар.

Амды поэп кѳр, адай!

Улуҕ табыста Олькананъ Ирепен кѳрчелер.

Олька. Саҕа тѳгенчѳ задача пѳрѳлче: ирге теере Акун холымда полбаза, пазынъ чачрап халар! Онъардынъ ма?

Ирепен. Алчазымны пѳлѳнчем, мына худаѳ ѳстѳмде тур, ол ѳзѳктѳ пѳлбеем! Амды, Ольга нанчы, Акунны ирге теере холыма кирерѳме ѳзенминчем.

Олька. ѳзенминчезѳнъ ме? Маҕа за пасхазы улуҕ нимес, синѳнъ ханынъны, алайба Акуннынъ ханын адай даа чалҕабас!

Кака. Хайди, поэдыбыстар ба?

Ирепен. Йа! Мына, тыным хылычахта ла ѳлѳнѳбѳстѳ! Полыстах, Кака нанчы!

Кака. ѳх, анъайҕан! Хараанъ хайда полҕан?

Ирепен. Мин дее оларнынъ прай ѳт-хоолларын хайданъ пѳлим зе! Пѳлбин-салҕам чѳзе, хуруҕ соонда нѳме ѳтчеенъ пардыр за?!

Олька. Чоохтанма, толдыр!

Ирепен. Амох парам! Чарат тѳрче кѳксѳм ѳлѳп аларҕа. Чарир ба?

Олька. Хынзанъ, ирге дее читре ѳлѳен, че Акун паза анынъ кѳзѳлерѳ мында ползыннар!

Кака. Ол пѳстенъ хыя парбас, хобадым! Одырнъар столзар! *(Одырҕлапчалар.)*

Олька. Андаҕ полза, чарир!

Кака. Чѳрче, нанчылар! Мин, хобаттарым, сѳрернѳнъ хазых-тѳрѳг чѳрерѳнъер ѳчѳн ѳсчем!

Ирепен. Акунны холҕа кирер ѳчѳн тѳнъдерчем!

Олька. Мин, нанчылар, сѳрернѳнъ сѳстерѳнъер сын полары ѳчѳн алчам! О, кѳстѳг араҕа полтыр!

Кака. Астанъ сыбалҕан, хобадым! *(Хасхы кѳрче.)*

Хасхы. Атаман арҕыс, пѳс синѳнъ чахаанынъны толдыр-салҕабыс! Аалда пѳстѳнъ холыбыс читчеен пулунъ халбады! Нѳме-ноо таҕ ла чѳлѳ ѳѳлче!

Олька. Амды тыхтанарҕа кирек! Пуѳн парарбыстар.

Кака. Хайдаҕ табрах, хобадым? Сѳрер чохта мин хайди полам? Чѳрче!

Олька. Манъзырѳҕа кирек—тѳрче полза Тохтобин айлан-килер! Саҕа пѳсенъ хада парарҕа кирек, сынап хызылларнынъ холына кѳрерге хынминча ползанъ.

Кака. Алнъар, нанчылар!

Олька. Че син пар, чубанма!

Ирепен. Парчам, парчам! (*Сых-парча.*)

Олька. Хаџан-да мин дее син осхас иблѣг-чурттыг полгам, Кака нанчы! Ниме-нооданъ чарылары синѣненъ иртіре сидік полган. Сага даа, нанчым, хынза, андагох пол-тур полар?

Кака. Пасха полар ба за, хобадым! Сидік чізе. Хайди полчаанъ пардыр за. Тын пирік.

Олька. Ниме чох, нанчым! Ис орнына ис полар, кип орнына кип полар. (*Ырланча.*)

Прайзы. Ах ирбей ѓсченъ чир-суубыс
Аџбах сігенненъ пүргенгей!
Анъ, хус чуртачанъ час тайга
Ал-позыбысты кѢлеткей!
КѢк ирбеннѣг чир-суубыс
КѢк сігенненъ чазангай!
КѢксѣ чалбах тўн тайга
Хончанъ чирѣйс полчатхай!

Артынчахтыг, изірік апсах кірче.

Апсах. (*Ырланча.*)

Игір мўўстіг инеечеем
Ибге айланмин хачап тур.
Илденъ алган ипчіедем
Илгексінъ тіп талап тур.

Изеннер, нанчылар! Изірік мині кѢрбеем кизі пар ба?
КѢрнъер, сынанъар! (*Ырланча.*)

Таахы тўктіг Хулачаам
Тазын полып мустап тур.
Тудып алган ипчіедем
Табанымны охсан-тур!

Хатхырысхланчалар.

Олька. Нименънѣ, нименънѣ охсан-тур тиизінъ?

Апсах. Хара чірче харахтыг, хазан тўбі хамахтыг, иреетке пурунныг, инек пиизі наахтыг, чар сўсклеен сосхани осхас сырайыма охсанмин, табаныма охсанадыр. (*Улам тынъ хатхырысхланчалар.*)

Олька. Хайди пол-пардынъ, нанчым?

Апсах. ўттіг хаянынъ ўстѣн-саринда, ағын Аџбаннынъ алтын-саринда, кизек хазынънынъ кистінде чурттыг, хоосха харахтыг, хозан сагаллыг чис самовар—мин полчам. (*Хатхы тыыпча.*)

Олька. Одыр пеер, нанчы! (*Араға пирче.*)
Апсах. Аларға чӧрбін, нанчылар. (*Ырлапча:*)

Суғданъ сусхан суғ нимес,
Сууласпн ізер ас нимес.

Прайзы. Кӧлденъ сусхан суғ нимес,
Кӧглеспн ізер ас нимес.

Апсах. Мында хайдаг кӧглес полча, нанчылар? Са-
гызым, Хара-нинчини дее осхас полза, чир читпн-парир.

Олька. Иб эзін иблепчебіс.

Апсах. А-а-а, нанчынынъ хамағы оттығ, харағы суғ-
лығ полтыр. Наа паланы харах пулиннанъ даа кӧзідер-
чіксінь ме? Чӧректі тибредер ниме полза, мин дее, хын-
за, охсанар нимені кіленібізерчікпін!

Кака. (*Кӱлініп.*) Пласпас ла ползанъ, хобадым! Мына.
(*Кӧзенъені аза тартыпча.*)

Апсах. О, айнынъ, кӱннинъ харағы мында паланънап
турған осхас па! Минінъ дее кирі чӧреем пӱӱрге сӱрдірген
пуға чілі, чілбребісті! Хызымны хайда-да кӧрген осхаспын,
че танып полбинчам. Минінъ мында хайда-да тунъмам
поларға кирек. Че, нанчылар, тойнынъ ойыны поладыр.
(*Ырлапча.*)

Чорыхчыл атха мӱнгенде,
Чортыр-салғаны тынь чахсы.
Сонъы чылға ізес иде
Чоохтас-салғаны тынь чахсы.

Прайзы. Пазытчыл атха мӱнгенде,
Пазыттатханы тынь чахсы!
Пазағы чылға ізес иде
Пар поларын иткені чахсы!

Олька. Сын, сын, апсах! Минінъ отрядыма хозылар-
зынь ма?

Апсах. Маға пасха нимес — хайда даа чӧрчетсем.
Парам хада. Че, ісіпчем, нанчылар!

Олька. Хая онъ холынъны.

Апсах. Ма. Кака нанчы, минінъ кӧп нимес арағам
пар, аны кибірбиненъ тойда ипчӧк кізі ӱлезе чахсы полар-
чых.

Кака. Син дее ӱлезенъ—асхай, хобадым!

Апсах. Хайдағзынь, Ольга нанчы, наа пала пирген
асты ізерге чахсы полар ба, алай мин пиргенні бе?

Олька. Мин анынанъ танысхалахтаабын, чол сығар
алнында піреер чірче анынъ холынанъ ізібіссе, чӧрекке
дее нымзах поларчых!

Кака. Син, хобадым, анынъ хайдаан пѣлче ноонъза.

Апсах. Ха-ха-ха, ир поэынанъ ипчѣ кѣзѣденъ хорыхча. Кѣзѣ имникъ тее атты ѳгредѣп аладыр, хатты ѳгредерѣ нѣмедѣр зе!

Олька. Чедек, кѣр-кѣрим! (Апсах кѣзенъе асча).

Анна. Хыя чѣр, айна!

Апсах. О-о, сынап таа сас полтыр! (Хатхырысчалар).

Кака. Ырах идер, тибретпе!

Апсах. Алай, тунъмам ма хайдагъ за? Хайдагъ улугъ ѳс-паргазынъ, Анначах! (Хуѳахтанча). Кѣрдексе, тайынъ хайдагъ тынъ кѣрѣп парган! Мин синѣ паяданъ танып полбин-тургам. Хараам даа оомас полыбыстыр!

Анна. Минѣ, тайым, пеер кѣстеп ал-килгеннер! Мин Какананъ чуртабаспын! (Апсах паан систѣнче).

Апсах. Тайынъ чаратча! Чурта, чурта, тунъмам! Олька нанчы, мин тунъмамнанъ 10 чыл тогаспаан полгам. Амды хайдагъ ѳрѣнѣстѣг—ирге парча.

Олька. Туган туган ѳстѣне бе?! Че араганъ ѳле, кѣксѣм хаарта тартып парир.

Апсах. Анначах, пу араганы ѳлебѣс!

Кака. Андагда, хобадым, туган поларбыс! (Хол тутча).

Апсах. Туганмыс, туганмыс, кѣзѣм! Чѣрченъ тут, иреет синѣн (Ырланча):

Іче туғаны ирге парғанда,
Ізер харнын аябас Кичей,
Ада туғаны ибленчеткенде,
Алар харнын аябас Кичей.

Алнъар, алнъар, нанчылар, минѣнъ арагам.

Олька. Араганъ кѣстѣг полтыр! Ачыг!

Апсах. Эзѣ хайдагъ—азы андагох полбас па за. Кѣзѣм тойны анча-мынча даа кѣбѣрлеп саларга кѣрек.

Кака. Кѣрек полган чѣзе, хобадым.

Апсах. Ананъ кѣрек нѣмеденъ тудылча за? (Аннаа). Ылғаба, тунъмам!

Анна. Чѣреем хынмаан кѣзее хайди хынам за, тайым? Сидѣк!

Апсах. Чѣрек тоѳле кѣртѣнер нѣме нѣмес, тунъмам. Че, нанчылар, кѣбѣрлѣг нѣменѣ кѣбѣрлебѣзеенъер, хачан-полза тунъмам кѣзѣ чооғы пол-чѣрбезѣн!

Кака Сазын даа ѳр-салза, чарабас па за.

Апсах. Паза нѣме кѣрексе мындагъ онъдайда! (Анна сѣрместерѣн чучадарга пѣрбинче). Че, че, тунъмам!

Анна. Тайым, чўрееме дее кўлгеннері полбас па за. Пабам даа тегбеен сазымны ўзе тартып паризар!

Апсах. Кибірліг ниме кибірлелченъ, тунъмам. Че син. Ольга нанчы, пеер одыртып, алғабыс. *(Пол ортызына киис тўзепче. Аннанынъ сўрместерін чучапчалар.)*

Ольга. Аалға парарға алат пирем, тойға парарға торат пирем. Онъар-чўріп, оол табынъар! Піргер чўріп, хыс табынъар! Ідіс-хамыстынъ эзі пол, апсаанъа сын пол! Чил осхас нинк сағыстығ полба, пасха кізее кўо-ленме!

Апсах. Худай сўзі ползын.

Кака. Худай сўзі ползын. *(Олькаа араға читірчелер.)*

Апсах. Нанчылар, минінъ тунъмам плесет чахсы салчанъ полған. Аалчыларнынъ кўнъніне сал-пирзін.

Кака. Чее, хаттар плесет сал-пілерлер бе зе?

Апсах. Пілче. Аны русскай ўгретчі хыс ўгреткен.

Кака. Че, андагда, Анначаам, минінъ кирі чўреемні кўглет-пирдек.

Ольга. *(Хыртыстанып.)* Аалчыларнынъ кўнънін көр-пирзінезе.

Прайзы. Сурынчабыс, сурынчабыс!

Апсах. *(Аннаа.)* Чедек, че-дек! Син, Кака кізё, чатхан даа хах-пирдек. *(Кака чатхан хахча, Аннанынъ Апсах плесет салчалар, прайлары оос саап ырласчалар.)*

Ольга. И-и... Эх! Кўглиг-арах, апсах!

Апсах. Эх, тыдин-арах! *(Аннанынъ хулаана кўўлче.)*

Анна, мин хачан „Олім“ тіп хысхырзамох, ізіксер сегіріп, мылтых хап. *(Истілдіре.)* Кўглиг-арах сал, тунъмам, аалчылар кўглензіннер! И, эх, өлім! *(Наганын хасхыларға удур тудып.)* Холынъар кўдірнъер, чыланнар! Орыннанъ тибреен кізее кўглес тігі чирде полар!

Апсах сағалын ходыра тартыбысханда, хасхыларнынъ алнында Акун турыбысхан. Прайзы танънап парғаннар. Ольга, ізіксер тўдір парирып, Аннанынъ мылтығына урунча.

Ольга. Акун!..

Кака. Акун!..

Ол туста оортах-арах партизаннар ыры, мылтых атылчатханы истілче.

Акун. Истіпчезер, пістівнъер ырласчалар... Ол ыр сірерге өлім ыры! Орыннанъ тибребеске!

Хасхылар прайзы, чӧптескен чӱли, Акунны ибре, аны тударга іділчелер. Акун тӧдір пазынча. Хасхылар Акунга сегірізеріненъ, Акун хол алтынча сыгара сегірібісче, ол туста партизаннар кире ойлас килчелер.

Командир. *(Хасхыларга).* Холынъар чоғар!

Акун. *(Хасхыларга).* Амды кӧрдіньер бе, прай чон сірерге тоғыр.

Ирепен кире ойлап килче партизаннарнынъ мында турғанын сизінминче.

Ирепен. Олька нанчы, піс хурчагдабыс, Тохтобин пісті ибір...

Акун, Ирепенні тудып, мылтыгын плап-алып, хасхыларзар, хоза нӱткелебісче. Ирепен хахпанга кірген пӱӱр осхас.

Акун. Тынъ чахсы. Амды бӧнінде прайзы даа осхас. Хозыл пӱӱрлерінъе.

Хацахнанъ Торғай мылтыхтыг кире ойлас-киліп, Каканы кӧр-салчалар.

Ха ча х. А-а, адай, холыма кірдінь ме!. *(Атарга итче, че аны Торғай тохтатча).*

Торғай. Ырах ит, анынъ чабал ханына холынъ підебе.

Командир. *(Партизаннарга).* Ніндібізінъер! *(Партизаннар ніндіпчелер. Ананъ командир Акунга чоохтапча).* Тынъ чахсы, Акун арғыс, штабтынъ чахаанын орта толдырдынъ. *(Хол пирче).*

Акун. *(Хасхыларга).* Че, ханчылар, сірернінъ кӱніньер харалды, амды паза чон ханын сорбассар.

Командир. *(Партизаннарга).* Апар-салнъар пу хасхыларны штабсар *(Хасхыларны апарчалар).*

Акун. Арғыстар, сірер пу хасхыларны тооза хырарга чахсы хабасханынъар ўчўн, командованиенінъ адынанъ алғыстапчам! Пістінъ чоннынъ кӱрезігде тӧгілген ханы прай пістінъ ўстібісте ырыстыг, чалтрама хызыл кӱн чалтрабысты! Изен ползын Советской Хакассия! Ура!

Прайзы. Ура! Ура! Ура! *(Прайзы ырласчалар).*

Тӧгілген пістінъ ханыбыс
Тӧрітті кӧгліг чуртасты,
Оскен чир-суубыс Хакассия,
Онъенип, торғынанъ чабынды.

Кӧзенъе.!

СТАЛИННЫҢ АДЫНАҢ.

Піс, чиит улус, иргини асхынах пілчебіс,
Піске ол—ыраххы нымах ла осхас.
Пілчебіс аны часнанъ улуг аға, уучалар,
Паба, іче чоохтаан чоохтанъ на.

Піске танънастыг, хайди олар чуртааннар,
Пастырып ханға, абысха паза пайға?
Пілісненъ хысха опып, харасхыда, соғыста хайди
Векті чуртап иртірченъ поларлар?

Піс өскебіс хызылгат чили мондылызып,
Пілбин аарны, хызыгысты, хатыгны,
Пала тустанъох көгісті, пасты алғыдып
Піліске, сағысха паза көгліге.

Хачан даа чабых полған ізіктер пабаларға,
Хазыра азых олар піске—чииттерге.
Хайдар хынзанъ—пар андар тоғынарға,
Хынзанъ үгренимчи, лётчик поларға.

Че піс чарых пілбебіс чүрекненъ:
Чуртыбыс хайдаг поларчых анда,
Сынап иргидегі аар чуртас күсненъ
Чох идилбеен полза орнынанъ?

Пабалар кискен чыртых киптер артыларчых
Пістінъ инънібіске азырылбасха;
Пайлар тастандызы—хатыг-хутуг азых поларчых
Пүре тартылған хәрныбысха.

Ала харах төремил поларчых көп парған
Ахчатхан күн сай час күзіне,
Азах, хол сытап тартыларчых ээ-пүге
Аар күн көрген салтарына.

Че, нымахтагы алып чили, Ленин, Сталин
Чыр үстін илгеп тітрөдібіскеннер.
Чилбіген пайлар хурт-хоос чили күреле,
Тооза оларнынъ күзіненъ сыбырлғаннар.

Хри-пазы чох талайларны, чирні, тигір алтын
Хызыл кўн чили чарыдыбысханнар;
Кичеегі өліг чазы, тайғаларда пўун
Хынығ, нийк чурт полғызыбысханнар.

Иди пістінъ илир илеглер чилегелеріненъ

Айланмасха паза уналғаннар.

Нинче-нинче мунъ чиит чўректер прай кўзіненъ

Нийк кииненъ пос тыныбысханнар.

Піске, наа чоннынъ төллеріне—советскай чииттерге,

Прай нимеденъ аарлығ Сталин.

Плектегі кўс, пастағы сағыс, көгістегі тын аяғ нимес

Пирерге, кирек полза, анынъ учўн.

Турчабыс па граница хадарызында хараа, кўнөрте,

Тигір паарына учухчабыс па алай,

Тимір чолда, фабрикада тоғынчабыс па тыыдарға кўсті,

Тиксі сағыста, чўректе—Сталин.

Чалғыс таа ады піске көгісче чалыннынъ отты,

Чарытча чолны коммунизмға,

Сағыс кірче орта пөгерге ноо даа нимені,

Чинъерге кўс пирче хайзын даа.

Сынап ыырчылар піссер сыынзалар,

Самолётха, танкка одыарбыс—

Чаа пастаанны поэзынынъ чирінде

Сталиннынъ устаананъ унадарбыс.

1940 ч.

ӨСКЕН ЧИРІБІС СССР.

Өскен чирібіс СССР—

Оды даа онъмас сіліг чир,

Өнъ-пазы анъ, хус, палых, мал

Өсчөткен илбек тынъ пай чир.

Кўн харағы палынънап,

Кўмўс ле чили турчанъ чир;

Көп миллион чоны ынағ чуртап,

Хомайны пілбес манъат чир.

Чазы, хыр, тағ, тайғазы

Чарых өнъ торғы часхандағ,

Санъай ла көл, талайы

Сарығ алтынны урғандағ.

Хайдағ даа ние хахтығар

Граниттанъ даа пик пүдістіг,

Хайдағ даа ыырчыны чалбайтар

Хайхас таа читпес тынъ кўстіг.

Чылданъ чылға СССР
Чарып кўн чіли турчатсын,
Санъай опыдын прай мир
Чахсаа чидерге ал-турзын.

Істенчі чоннынъ ѳрінізіне
Ізен ползын хачан даа;
Ырчы чабалны хорғыда
Илбек кўстензін страна.

1941 ч.

ХАКАС ЧИРІ.

Хакас чирі, пайзынъ малға,
Халын ағас, анъ, хусха.
Хара чирденъ хасчанъ паза
Кўмўс, алтын, тимірге.
Чазы, тайға, тағ олинънанъ
Чалтрама ас алылча,
Солбрап аххан суғларынънанъ
Саллар инче пўдіге.
Кёксінъ синінъ чазанчадыр
Колхоз, совхоз, рудника,
Кёк тасхылынъ усхунчадыр
Кўстіг мотор, гудокка.
Кёгліг чурттыг чонынъ тооза
Кёглеп хонин тыыдынча.
Кёйтк ырчы холын сунза,
Кўрезерге тимде полча.
Хакассия, паза сині
Хан ўлгўзі пазынамас,
Хачан даа СССР-де син
Харчых кёрбес поларзынъ.
Љс, ѳс кўнненъ кўнге тыырга,
Љлер ѳлім пілбеске!
Љс, ѳс коммунизм чинъізіне
Љон чидігліг килерге.
Кёріп синінъ чидинъ Сталин,
Холын улап кёзітсін!
Кўр кёксінъні Ленин ордены
Кўнненъ чарых чарытсын!

1940 ч.

КОМСОМОЛ.

Төрөөн пістінъ чирібіс
Төрөміл пик—СССР;
Төбөле агаа хабазар
Тоозылбас көп күстігбіс.
Чир үстінде чох полча
Сидіктер піс азынмас,
Чинъістіг піс поларға
Чиит комсомол аттыгбыс.
Піс чалгыс ла нимеспіс,
Піске хыныс прай чирде,
Өлім пілбес тынныгбыс
Пирген сөске турарға.
Фабрикада, заводта, рудникта,
Прай совхозта, колхозта
Паза депода, тимір чолда
Піс полчабыс алнында.
Партия піске сөлезе
Капиталны тоозарға,
Прай чирнінъ үстінде
Пазыгны чох идерге—
Піске ана ол задача
Пирік нимес ит-полбас.
Піліп аны тузында
Піс толдырар күстігбіс.
Піске чуртир чуртас таа
Полбаан, полбас аягда,
Партия пирген чахыға
Пирербіс толдырар киректе.
Аарлыг Ленин адынанъ
Анынъ үчүн аттыгбыс,
Арғыс Сталин устаананъ
Чинъістенъ чинъіске парчабыс.
Комсомол піс—чиит улус
Компартиянынъ төлібіс,
Көгліг чуртты пүдіріп,
Күнненъ күнге өсчебіс.

ИЗЕН, ААРЛЫҒ МАЙ!

Изен, аарлыҒ пастағы Май,
Ирт пеер төрге, чалтан ма.
Стол үсті тамахха пай,
Іс, чи нинче тосханча!

Сининъ чидер кўнинъ пўунги
Санъай чоннанъ сахталған;
Че, че одыр, тынан, аалчы,
Сарна пісненъ хада пўун!

Көрдек, тігіне хайча халых
Көглезіп килче пеер чолча,
Хайча көп комбайн, мылтых,
Хылыс, пушка, тачанка!

Тигір паарын сан даа читпес
Тимір хустар тулғапча.
Тиксі чирні талағ пілбес
Танк, трактор типсепче.

Мында, мына пионерлар,
Мылтых тутхан оол, хыстар.
Мир хайхазы лётчиктар,
Мунъа чагын геройлар.

Прайзы олар аарлапчалар,
Пайрам сині, кўстіг Май.
Пір ўн, сөнненъ тапсасчалар
„Привет, изен, пістинъ Май!“

Хырда, сугда, көрдек, хайди
Хызыл знамя ойнапча,
Хырых пасха аннанъ хайди
Хынығ чарых тарапча.

Брах нимес ол кўн, хачан
Илег мирде чох полар!
Нинче ле пар чурт пар чирде
Ленин знамязы чарыбызар!

ТИМДЕБІС ХАЧАН ДАА.

Чаалазарға хынминчабыс,
Чааға тимдебіс хачан даа.
Чаа пастаанны чалбайтарбыс,
Часпин хайданъ килзе дее!

„Заозернайны“ аларға
Самурайлар хынғаннар,
СССР нандырығ пиргенде,
Сеек ле чіли өлгеннер.

Граница тынъ холда,
 Кирек тиріг тимінде,
 Килген ыпчаа өлгерге
 Граната, ух орында!
 Пісти нимес чирлерні
 Пласпаспыс сала даа,
 Позыбыстин кемге дее
 Пирбеспіс вершок таа.
 Колхоз, совхоз, фабрикаларны
 Күресчебіс тыдарға;
 Көні атып анъдарға ыырчыны
 Көнікчебіс піс ОСО-да.
 Че, страна сөлезе
 Часовойға турарға,
 Сағыс салған ыпчаа
 Сабығ тынъ пирерге,
 Хус парғаннанъ табрах таа
 Границаа піс чидербіс;
 Хырых хадыл чаада даа
 Кирек нандырығ пирербіс!

1938 ч.

ПРИЗЫВНИКТЫНЪ ЫРЫ

Хайди ырлап өрінмеспін,
 Хайди плесет салбаспын,
 Хачан пұул мин парчатханда
 Хыныстығ Армия рядына?!
 Хайди мині ўдесчелер
 Хакас, русской арғыстар!
 Хайди паза границада
 Сағыпчалар харындастар!
 Анымчоhtar ічем, пабам,
 Алтын осхас колхозым!
 Анымчоx син, өскен чирім,
 Аарлығ минінъ арғызым!
 Чахаан сірер чахығларны
 Сын киректе толдырам—
 Санъай сыынған ыырчыларны
 Чаза атпин чинъ-турам.
 Сірер мында тоғыннъар,
 Сағысырабин минненъер;
 Санъай күсті салынынъар
 Чааска учун мыннанъар.

1940 ч.

ПІСТИЗІНЪ.

Кўнге ханат сусталып,
Кўўлеп сыххан тигірде
Кўстіг мотор тоғынып,
Кўзреп читкен пōзикте.
Парча улуғ манъытта
Пасха чирге мыннанъар—
Хайда харнанъ пурғун на
Хан полчатхан соох чирге,
Хас-хачаннанъ палых ла
Халтрап чуртаан талайда.
Хайда паза кўн хараа
Халын пусты ойбинча,
Хараа идіп кōп айға,
Хазыр соохха хабасча.
Пілбинче ол тудығны,
Пик пўдізін таладарын,
Пілче чалғыс тідімні,
Пирген сōзін толдырар.
Кизек пулут учраза,
Кизе хағып иртіпче,
Хыймырап соонанъ субалза,
Кибрек хуюн толғапча.
Тубан удур учраза,
Тўрли сыхча ачыхха,
Тўдўн сығып кōгерзе,
Тура халча орнында,
Атхан ухтынъ табраананъ
Аххан суғны кичіпче.

* * *

Апсах Шмидт устаананъ
Арктика чирге чағдасча.

* * *

Азар пурғун пулғадып,
Арктика аны удурлаан;
Алғым кўзін кўстеніп,
Аяп позын, пиктенген.
Хызыл чўрее полюсты
Кізее пір дее пирбеске,
Хынған, кўзрее моторны

Хыза чилненъ саап турган.
Че хайди даа харасса,
СССР хузын тут-полбаан,
Чалбах талай ўстінче
Чапси іскер иртірген.

* * *

Пулут ўсті пѳзіктенъ
Пусха чағдаан тимір хус,
Пуруннанъ пеер чинъдірбеен
Полюсха ол одырған.
Полюс хызыл флагнанъ
Позын анда чазатхан,
Пуўлденъ пасти СССР-ге
Пўкўлее позын пирінген.
Арктика кѳріп онъдайын,
Аастығ полип аастанған,
Аяп тутхан хабарын
Анда чонға искірген:
„Кѳп чўс чыллар ирткенче
Хорғыс кізее полғабын,
Хомды полип хайзына,
Хорығ тѳѳле итченъмін.
Чир ўстінде табылбаан
Чинъер нима позымны,
Чилбреен чўрек тідінмеен
Чиит, киріде кѳп полған.
Амды тізенъ чинъдіріп,
Азах алты полдыбын;
Аспас тыннанъ тоғазып,
Ээ поэыма табындым“.

* * *

Большевиктер—кўлўк чон
Пѳкче ноо даа нимені,
Посха алған киректі
Полча ол толдырып.
Кѳзідім нооза пу даа кўн
Кўзін оларнынъ пілерге,
Хынза, олар ал-полбас
Крепость чоғыл, чох полар.

1940 ч.

ИПЧІЛЕР ЫРЫ.

Пазыҕлыг чурт полҕан туста
Правобыс чох полҕан.
Парча нима аарын піске
Көрөргө көп киліскен.
Ирге күстеп пірілченъміс,
Інек, хойға садылып;
Ибде, тасхар тоғынчанъмыс,
Хул күнін күненіп.
Ирнінъ холы хатыг полчанъ,
Игір тулунъ чулылчанъ;
Ибденъ аар-пеер позытпачанъ,
Ікі харах көгөрченъ.
Хызыҕлыг чурт чох иділіп
Хыя пазыг тасталған.
Хызыл флаг палынънабызып,
Хыныг күннер тоғасхан.
Ипчі амды знатнай кізі,
Ирлерненъ тинъ праволыг,
Нинче ле пар нима ізігі
Ипчі піске төөле азых.
Піліс хозып үгречебіс
Прай школа, ВУЗ-тарда;
Пулут тобыра учухчабыс
Полған на час, минутада.
Спасибо пістінъ партияға,
Көгліг пістінъ чурт үчүн;
Спасибо пабабыс Сталинға,
Көп правоны пирген үчүн!

1940 ч.

САМУРАЙЛАР КӨКЕЕННЕР.

Заозернайда тұрче полып,
Самурайлар көкееннер:
„Чир дее піске сыдабастар,
Сеек ле осхас уяннар!
Чаалазарга хорыгып олар,
Чағын даа пеер килбестер.
Чахсы, чахсы чирлер полар
Санъай пісти мыннанъар!“
Пулемёт, граната, самолёттыг,
Пушка, танк, мылтыхтыг,

Пасха даа көп тим-тирігліг
Пісті удурлап турғаннар.
Токиоға генераллар
Телеграмма пасханнар:
„Танъда-пұўнөк хызыллар
Тап, тос чіли толирлар!“

Чачындағы чернила
Чахсы хуралағындох,
Заозернайнынъ устінде
Самолёттар кўзрескен.

Ырчы чатхан окоптар
Ыра-чара сабылған,
Иртен көкеен чўлмелер
Иирде анда чох полған.

Тіріг халған солдаттар
Тизік тигейліг тискеннер,
Тирінген олар тиріглер
Тігде-мында халғаннар.

Рапорт пасхан генерал
Ранъмат сыххан окоптанъ,
Ырах нимес пара ла,
Ікі пасха чарылған.

Изірік пір офицер
Ікі холын көдірген,
Изерткен аны самурай
Императорын харғаан.

„Хаарған, айна. син позынъ
Хызылларнанъ чаалассанъ,
Хайдағларын тұрчеле ле
Көрерчіксінъ позынъ даа!“

Торғы кисченъ инънінъні
Тбзенерчік тобрах, тас.
Тоғыр сыххан харнынъны
Тосхыарчых ух, картеч!

Аданъ чирі Япония
Ағылынънанъ халарчых,
Ах от пазын чабыра
Адай сёөгінъ пазарчых!“

Сынны чоохтаан солдатха
Чөпсерерге килісче.
Сыннанъ андағ, ырчылар,
Чикченъ пістинъ сабыстар.

Хасандагы улуғ урокты
Хайди-пиди ундубыссар,
Хабыра өскен тумзухты
Хатап піссер суныбыссар,
Көстел-турған кўн хараа
Күлініп сіерге тур-халар,
Кичее чыргаан чуртынъар
Хыбын, күл ле пол-халар.

1940 ч.

ЫНАНМАС.

Колхозник улып Никите
Хоғдайып пір кўн одырча,
Көксін сабынып төзекте,
Көкіп чоохтанып махтанча:
„Хыра тоғызын иткенче
Хыйын чадарбын төзекте,
Хынған ас-тамах күскүде
Хылчайып алам читкіче.
Кизер кип идөк, соохталза,
Кизіле килер инъніме.
Хыстар чазаама көблензелер,
Кірер постары хойныма.
Чырғагда чўскен Никите
Чир ўстін хайди типсебес?
Сіліг чиит хысха учраза,
Сизинмин ноға охсанмас?
Хараа-кўнөрте ибінде
Халын уйғунанъ күресче.
Хайдағ даа манъзыт тоғыста
Хабазығ пір дее пирбинче.
Кірі идіне чапсынған;
Хырза даа тўпті пілбестег.
Хычань иске көрінген,
Хынза даа тозығ таппастағ.
Иртен иртенөк пір хати
Ибіне чиде, кір-килген:
„Изен, оолғым, че, тимнензе,
Їнек суғаранъ“, —тіп тапсаан.
Харнын тудынып Никите,
Хабырылып удур нандырча:
„Хайди парарбын тоғысха
Харным, көрчезінъ, ағырча“.

— Ағырығ кізі имчіге
 Айланчанъ, сурып хабазығ,
 Ардағны чазар кўсті им не
 Ағылчанъ өнен пўдігліг.
 — Хорыхчам имчі холына
 Көксимні сала пирерге,
 Көрбинчем сылтағ хынысха
 Хомдаа амохтанъ кірерге.
 — Че, че артых чоохтанма,
 Чалғыс имчі ле турызар,
 Чарабас ползанъ тоғысха,
 Чачын маға ызарлар.
 „Чарир“ тіп соонанъ Икенні
 Сартлада тапсап ўдесті,
 Чаб-а-ал тудынып сырайын,
 Чаако имчіге чағдасты.
 Имчі халадын кизібізіп,
 Ыстін тутхлағлап, тынънады,
 Ыкі час ирткенче харазып,
 Никитенінъ сылтаан таппады.
 — Хачаннанъ ыстінъ ағырча?
 — Хап-сорт пілбинчем.
 — Хатығ-хутуғ чеезінъ ме?
 — Хачан-да чеем.
 — Идінънінъ ызии ысче бе?
 — Ниме ытсем ызедір.
 — Ибіньнінъ ысті арығ ба?
 — Ыкі чылда чууладыр.
 — Ниме хайди чіпчезінъ?
 — Ыпек чахсы аспинча.
 — Ыт, хаях, мёд хайдағдыр?
 — Нинче дее полза парча.
 — Чўреенъ хайди тоғынча?
 — Чўсче полар ханымда.
 — Чўс кўн сыдап полар ба?
 — Сурбаам пая тарлыхта,
 — Кибинъ ноға кірлігдір?
 — Кисченъ нимем чоғыл.
 — Ниткенъ ноға халындыр?
 — Ниме тее? Ыспедім...
 — Ағырығны чазарға
 Аптекамда им чоғыл.
 Ағаа тузалығ полча—
 Эгзенъ пилні тоғыста“.

Хызыл теер сырайы
Хырна хуузын алынды,
Кидер турган ізікті
Көре Никите пастырды.
Часхы, чайгы, күскүні
Чадып ибде иртірді,
Саблыг чахсы тоғысты
Салып күзін итпеді.
Күстіг тоғыс тоозылып,
Күскү айлар ирткледі,
Күмүс осхас астарны
Күреп алар син читті.
Хайда асты үлезіп,
Халых чыылысхан чирге,
Хабын холға тудынып,
Хаалап килді Никите.
Тоғыс чахсы иткенні
Тооза халых аарлапча,
Төдір тартых Никитті
Төбле харчых хадарча.
Хызыл плат тартынып,
Хыстар ибре ойласча,
Хыныг ырлар үненіп,
Хырых пасха чайылча.
Асты, түкті, хаяхты
Ах, хара, ой товарны
Алып тооспин кізілер,
Аттыг тартып хайнасча:
„Ам даа минінъ аларым
Ахчабынанъ пис мунъча,
Ағыл, Татан, хазаным—
Алган мёдты урарға...“
Хапты тігі тудынып,
Хайдар килген“ теені—
Хатхы, табыс Никитее
Хайданъ-хайданъ истілче.
„Анынъ пістінь колхозтанъ
Алчаа чоғыл көмес тее,
Аснанъ, чағнанъ, хаяхнанъ
Азрабанъар сала даа!“
Хан ойлатчанъ чүреене
Хази тегді пу суулас,
Хайданъ килген чиріне
Хатап сүрді харчыхтас.

Хапха урар орнына
Харбир даа ас албады,
Харны астынъ ачинна
Хазыра-пүге тартырды.
Сағыс сала сағынып,
Чабал хылиин пілінген,
Санъай кўзін салынып,
Чахсы кўнненъ тоғасхан.
Тоғыс идіп пасти ла,
Тох, хазых таа чуртабысхан;
Тонанған кип чазана,
Төбле көблiг полибысхан.

1940 ч.

СЫН ЧҰРЕК.

Хуснанъ анъ на чуртачанъ
Хумнығ чазы істінде;
Хуурта тартып хачаннанъ,
Хомды чатча тастыхта.
Кемнінъ анда өлгенін
Кізі пір дее пілбинче,
Кибри чызаан хомдызын
Килкім тастар көлетче.
Пілче аны чалғыс ла
Пик сындырлығ хыс пала,
Пілген анзы чўреенде
Пиктеп чоннанъ чазырча.
Орты хараа пол-парза,
Орлап чөрче ол хомдаа;
Өлген кізі сөбгіне
Өөді ачып, искірче:
„Өскебіс піс пір чирде
Өре опып пос-посха,
Өліп, хомдаа кіргенче
Өчес сағыс тутпасха.
Пір хати ол хызарып,
Пир тіп сурған хонымны,
Пірге чуртап, кўн алып,
Пілбеспіс теен чобағны.
Орта сурған сурияна
Охсанып мин нандырғам,
Олох кўн кўр пабама

Өрінминенъ искіргем.
Пабам улуғ хысхыда
Парбассынъ теен син ағаа,
Пай палазы полбаанда,
Паарсаба теен сала даа!
Өрем аны исте ле,
От ла чілі тоозылған,
Он—он пис кўн полғанда,
Өлім посха табынған!
Ағаа пирген сөзімні
Ам даа поста тудынчам,
Аяп өре кізіні,
Асхан сөбгін хадарчам“.

ХЫСХАЧАХ ТАХПАХТАР

(частушкалар).

Кизек пулут чайылыбысса,
Хыр, тағ көлем алынча,
Кізі кизее полысса,
Кирек табрах иділче.

Акаан пылтыр огородта
Алты кўнче тоғынған,
Ағаа пўул Лбө полыханда
Алты частанъ манънанған.

Сидор пылтыр трудовені
Читі чўске читтірген,
Чыл доходын ўлескенде
Читі чўс пуд ас алған.

Апсах Камат иргіде
Аар-пеер пір дее чөрбеченъ,
Амды тізенъ велосипедтіг
Абаканға ойлатча.

Мондай хызым съездке
Москваға чөр-килген;
Маға аннанъ сыйыхха
Мотоциклет ағылған.

Коока „Терпек көл“ хазында
Хой хадарып чуртапча,
Колхоз аны чыл сай даа
Көп сыйыхнанъ аарлапча.

Тоғыс соонда чииттер
Тол-килчелер клубха,
Тода, Харол, Поратайлар
Тоозазы күстер ойынға.

Хызыл пулунънынъ істінде
Газета, книга толдыра;
Кирек піліс аларға
Кірчем андар кўннинъ дее.

Самолётха мин одырып,
Чарых кўнненъ чарысчам,
Чкаловтанъ ўгренип,
Санъай чирні ибірчем.

Кўннинъ норма азырып,
Кўрім полчам халыхха;
Кўбленгенні холтыхтап,
Клубха чўрчем ойнирға!

Хой хадарып төрт чылча,
Хураған даа ахсатпаам;
Колхозымнынъ малына
Көп мал хосхам.

Комбайнда тоғынып,
Колхоз азын көп итчем;
Кўбленгенненъ марғызып,
Кўннинъ нормам азырчам.

Хой хадарчызы Поратай
Костюм алған сыйыхха,
Хончим тізенъ Параскай
Курортха чўрген Сочиға.

1940 ч.

АРШАНОВ
МИХАИЛ АЛЕКСАНДРОВИЧ

(1914—1942 гг.)

Аршанов Михаил Александрович 1914 чылда, Асхыс районында, Покояковской сельсоветта, Аршановтар аалында төрөөн. Анын пабазы Аршанов Сендре (Александр) чох-чоос хонхтыг полган, чылдан чылга пайлар малын хадарчань.

1926 чылда Михаил Александрович, хости Килижековтар аалында азылган пасталыг школаа үгрөнерге кирген. Ол школаны 1929 чылда тоозып, 1931 чылга читре үгрөмин, пабазына мал хадарарга полыхсан.

1931 чылда Аршановтын семьязы им. Кагановича колхозха кирген, олох чылда М. А. Аршанов хакаскай педагогическай техникумда үгрөнерге ызылган. Ол туста педтехникум Минусинскта полган. 1932 чылда подготовительнай отделениени тоозып, хази чох полып, техникумнан сых-парган. 1933 чылдан 1935 чылга читре Асхыс районында үгретчи полып тогынган.

1935 чылда Аршанов Красноярскaй учительскай институттын физико-математическай факультедына үгрөнерге кирип, аны 1937 чылда тоосхан. 1937 чылдан 1938 чылга читре Асхыстагы ортымах школанын директоры полып тогынган. 1938 ч. педучилищеде хакас тилин преподавателі полган.

1939 чылда аны областной национальной издательствода тогынарга ысханнар. Анда ол учебно-методическай литературанын редакторы полып тогынган. Ол тустан сыгара М. А. Аршанов художественной литературанын күстеніп изучать полып, поэзиянын литературнай творчествозын пастапча. Анын поэтик идеянай содержанияиеліг подвижтарга хыгырчатхан стихотворениелери „Хызыл Аал“ газетада, хакаскай альманахтын 1,2 номерында печататься полчаннар. Агаа хоостыра Аршанов М. фольклорга иледе көп хайыг итчен, анын поэзиянын творчествозында тузаланчань.

М. А. Аршанов Хакасиянын литературнай чуртазында активнай пабазыг итчен, че читт поэт-патриоттын хайнастыг өрөністіг чуртазы анын творческай күстери өнөнініп өсөткөн туста үзіл-парган—Михаил Александрович 1942 чылда үрөп парган.

ЛЕНИННЕНЪЕР.

Кем полгандыр чир ўстінде
Гений, вождь пролетариаттынъ,
Компартияны төрйткен,
Колхоз хониин төстеен?

—Ленин.

Кем ни чон чаасказы ўчўн
Көп иреені көр-турчанъ полған,
Көп-илбек пілізі сылтаанда
Күрезігде ырчыданъ асхан?

—Ленин.

Хая, тағлар аралы,
Хазыр суғлар кизіре,
Ханнығ чааны тобыра
Хызыл знамя тут-килген?

—Ленин.

Революциянынъ ырчыларын
Хринанъ хрина оодаан;
Октябрьнынъ рулін тудып,
Чонға свобода ағылған?

—Ленин.

Чон ырчыларын чох идербіс,
Чөбін толдырарбыс Ильичтінь;
Читкен чидігде тохтабин,
Ильич чіли тоғынарбыс.

Ильич!

Истінъер, хайди советскай
Чинъістіг барабан тапсапча.
Көрнъер, хайди сірер тамысхан от
Чалбранып, улуғ чалыннығ көйче!

Ильич!

Көрнѣер, хайди сіерер кӧдірген знамя
Чон устінде пызынѣнап тур!
Кӧрнѣер, хайди сіерер сал-салған чол
Коммунизмзар арлан-тур!
Ильич!

Истінѣер, хайди кӧп нация чон
Сіерденѣер ыр ырласча!
Пілнѣер, хачан даа адынѣар—Ленин—
Пістінѣ чӱреебісте полар!

1940 ч.

ЧАРЫХ ЧЫЛТЫС.

Талай чілі кӧлбейчеткен—
Тобырған чирні порчолығ от;
Тасхыл чілі хартай-турған—
Ленин тӧстеен пістінѣ чурт.
Мондылып ӧсметкен порчо осхас
Пістінѣ Хакассия честепче
Кӧп миллионнығ советскай чоннанѣ хада
Паарсастығ читон чазынѣны, Ильич!
Найхалып ӧсметкен порчо осхас
Советскай Хакассия аарлапча
Прай мирдегі істенчілерненѣ хада
Синінѣ читон чазынѣны, Ильич!
Чылданѣ чылға чон кӧрченѣ
Чобағны чох иткезінѣ, Ильич!
Чарых, оодых чуртынѣ орнына
Чӧптiг, кӧгліг хоных пиргезінѣ, Ильич!
Алдараан, илеен, ах хан тузындағы
Аймах нацияны осхырғазынѣ, Ильич!
Айы, куні полып, чарытчазынѣ,
Арли, чести аны син, Ильич!
Тутхан холы сталь осхас, пик.
Прай чирлерге, солбан чілі чарып,
Синінѣ соратнигынѣ—хыйға Сталин
Пісті апарча коммунизмзар, Ильич!

1940 ч.

ЛЕНИННЕНЪ СТАЛИННЫНЪ ПАРТИЯЗЫНА.

Тарап парған прай чирге
Марксистскай кружоктарданъ
Таптап алған чол пастирға
Масхананъ сині хыйға Ленин.

Чон ұчұн нимес партияларнынъ
Чолына хорым турғысхазынъ,
Чобагдағы чонны изерткезінъ,
Чарыхты агаа Россияда асхазынъ.

Чылларнанъ чуртаан илегнинъ
Чилегезін ўскезінъ санъайға.
Чааска знамязын өөрледіп,
Чоғар тут-турзынъ, онънендіріп.

Кічиг саннығданъ пастаанианъ,
Көп миллионныға читре,
Күрезігде ырычыны чох идіп,
Күн чіли мирге чарыдынъ.

Пістенъ парирып Ленин,
Чахығ тастаан синненъер:
Чезінъні синінъ аарлап-честеп,
Чоғар тут-турарға хайралап.

Алып-алып Ленинненъ,
Анынъ ўгренчізі Сталинъ,
Аарлығданъ аарлығ сині идіп,
Алған молчаан толдырған.

Соратнигы Лениннинъ, вождібыс
Сталин ўгреткен сылтаанда,
Совет чонын партия устаанда
Социализмны піс пүдірдібіс.

Политиканынъ сынынанъ
Прай мирге син полдынъ.
Пабабыс Сталиннынъ устаананъ
Боевой отряд тіп адалдынъ.

Көөленістіг чуртыбыстынъ
Көрген хараа син полдынъ.
Көдіріп, іскер хаалатчатхан,
Көп чинъістіг синөксінъ.

Харсахтыг анъ ойлабаан чирні,
Ханаттыг хус түспеен пусты,
Хаалап кізі паспаан чазыны
Харазып картаа кирдинъ, Партия.

Мунъаар чылларнанъ парып, ирт-полбаан,
Муғуй чирні, сынны, пус талайны,
Мудрай Сталин, синінъ адынънанъ
Миллионныг советскай чон чинъді.

Өстіг-хырлыг өческеннернінъ

Өзеніне өткезінъ син, Партия.

Өс нандырчанъмыс тіп кіргеннерні

Орнындок тоозарбыс піс, Партия!

Советскай чоннынъ улугъ чиди:

Сельскохозяйственной выставка—

Социализмнынъ чинъ-салғаны,

Синінъ сын устаанынъ салтары.

Ачыгъ соохтарда, сырлама ізігде

Аарлап тутханнар Ленин, Сталин.

Аннанъар, Партия, аарлыг адынъ.

Арығли чинъістіг—тоғзынъ.

Чабырыл-парған отты сыхсырып,

Чарландырғазынъ син, Партия.

Чазыпчатхан чуртыбысты көріп,

Чарыхха сығарып, сабландырдынъ.

Чоғар көдірген Знамянъ, Партия,

Чазылып турыбыссын прай чирде.

Чоннынъ үлғүзі—Советтар үлғүзі

Чинъіп, мировой пол-парзын!

Адынъ партия, вождинъ Сталин—

Арлан-турлар чоннынъ чўреенде.

Адынънанъ, Партия, чон чинъістерін

Ағылым читпес санап тоозарға!

Чоннынъ өөрчизін читкіли ырларға

Сбстерім читпеді, Компартия.

Саны-пбгіні чох чидіглерінънінъ

Соона халбадым, чоохтирға хынып.

1940 ч.

МОСКВАДАНЪАР.

Пір ле город мирде турча

Прай чоннарға аарлыг, хыныстыг;

Пістинъ Хакассия аннанъар ырлапча,

Полғаны ла пілче—Москва хыныстыг,

Ағын суғдар пазынанъ

Ах чазынынъ түбіненъ

Аарлыг чоным чоохтапча,

Анынъ чахин ырлапчам;
 Хри-пазына хурчаг читпес
 странанынъ;
 Күні полып, хастай-турча
 Москва.
 Халых аймах істенчі чоны
 Родинанынъ
 Көгліг, чөптіг паарсап адапча—
 Москва!
 Аймах-пасха нациялыг
 Пістінъ страңанынъ
 Тынъ аарлыг столицазы—
 Москва.
 Апсах, иней, кічіг пала—
 прайзынынъ
 Айы, күні, паарсах ічезі—
 Москва.
 Саблыг, хыныстыг иртіпчеткен
 чуртыбыстынъ
 Сынап аарлыг столицазы—
 Москва.
 Санына, көбіне хри-пазы чох
 чоннынъ
 Чарии, оды, чалахайы—
 Москва.
 Чахсы оттыг Кирбі чазызы,
 Мал орны Сахсарнынъ хазы,
 Манъат чирліг Уйбат чуртагчызы—
 Прайзыбыс піс пілчебіс:
 Чыда-хылыстарны хыланънадып,
 Сині күсненъ піс плазып,
 Чалбранып, син көй-халғазынъ
 Наполеоннанъ;
 Чүс чибіргі чыл азыбох-парды
 наачылалып,
 Чарыхта син чалғызанназынъ,
 Москва.
 Чыллар чүсненъ иртіпчетченънер
 ўлғұ тудыста,
 Чаада ўретірченъзінъ син,
 Москва.
 Чир ле чибіргі чыл асты амды—
 улуг чолда;

Ағын суғларны индіре
Ахча тайғанынъ ағазы.
Ағаснанъ сабыхчатханы—
Ады сіліг Хакассия.

Ах тайғазынынъ аяңнарыннанъ,
Арығларынынъ хустарынанъ
Алғымға ырах сабанчатхан
Айдас ѳс-парған Хакассия.

Ағаснанъ пай тайғазы сабыххан,
Алтыны көп тіп поэты сабыххан.
Ағаа хоза анъ, хус көп—
Андағ промышленнай Хакассия.

Хайдағ көп анынъ пайы:
Хола, чис, барит, пасхазы даа;
Хазып, оларны тузаланчатханы—
Хонығы пай пістінъ Хакассия.

Тағларында халын хадылнанъ
Тынъ көп уголі пар полча.
Тиксі чирге аны ысчатханы—
Тыыпчатхан пістінъ Хакассия.

Сағылып кўннінъ паланънаанына,
Санъ ай Хакассия мондыл-тур;
Сталиннынъ улуғ хыйғазынанъ
Чібек-торғы ѳбн ѳнънен-тур.

Партиянынъ устаанынанъ—
Промышленностьнанъ пай Хакассия,
Сталиннынъ ўгредииненъ—
Сельскай хозяйствонанъ пай ол.

Санап тооспас пайынанъ анынъ
Советскай чон тузаланча.
Большевиктернінъ пілізіненъ
Прай пайы анынъ табылча.

Культурнай нимес, харасхы чоны
Культурнай, пічікчі ам пол-парған.
Хакассиянынъ чииттері амды
Комвуз, педвуз тоосчалар.

Спасибо арғыс Сталинға
Ўрчіліг, чахсы чурт ўчўн!
Спасибо арғыс Сталинға
Пістінъ советскай Хакассия ўчўн!

1940 ч.

ӨӨН ЗАКОНЫБЫС.

Декабрь айнынъ пис кўнinde
Тилекей халых өринген—
Алтыннанъ пасхан торғыда
Конституция сыхханда.

Істенчі чоннынъ кўні полып,
Ізес пир-тур Конституция,
Ізестіг анынъ сөзіненъ өнгзіп,
Чарып тур пістінъ Хакассия.

Ынағ семьялығ көп чонын
Өріністерге читтірді Сталин;
Илбек правобысты ол пиріп,
Өөн законны пүдірген.

Соохта, ізігде муханаан пісті
Совет ұлғузі ле өріндірген;
Сталиннынъ сөстері пісте
Чүректе пазылып сөлелче:

„Пістінъ чоннарға право полча
Позына ұғредіг аларға,
Паза істеніп, тыннарға“,
Пасха даа чылығ көп сөстер.

Андағ чааска пүдірген ұчўн
Ағаа тоғыснанъ нандырабьыс;
Артых пілістер ал-турарбьыс,
Алнынзар ла парчадарбьыс.

Көстеліп сыххан хызыл кўн
Кўстіг чарып, сағылзын!
Көп чоннынъ пабазы Сталин
Көптенъок көп чыл чуртазын!

1940 ч.

ПІСТІНЪ КАНДИДАДЫБЫС.

Артыхтанъ артых аргызыбыс
Аарлап кандидатха таптыбыс,
Аннанъар піс бюллетенібіс
Ағаа тіп адап түзірербіс.

Ўзіріп тапхан кандидат
Ўлүзібісті сипсетпин-турар.
Урназар кире прайзыбыстанъ
Улуғ киртініс ағаа кірер.

Сағылып сыххан кўн хараа
 Чариинанъ чылиин чирге ысча.
 Сыныхтап тапхан сын оолғын
 Советта поларға чон ысча.
 Пістінъ киртіністіг депутат—
 Партиянынъ, чоннынъ сын оолғы;
 Прайзыбыс піс аннанъар
 Парып, пирербіс ўнібіс.
 Сталин пабанынъ сөстерін
 Сын чуртыбыста ол иртірер.
 Чоннынъ пирген чахиин
 Санъай кўс салып толдырар.
 Кўнненъ кўнге чарып өзерге
 Кўс салары кирек устагда;
 Көріп сығарған кандидат
 Көдірер улам чуртазыбыс.

Май, 1941 ч.

ПАСТАҒЫ МАРШАЛ.

Чаптанып кірген ыырчыларны
 Чаалап сўрген пістінъ чирденъ
 Чаада чобалбас, сўрдебес,
 Чалтанмас Клим Ворошилов.
 Хазыр кўрезігде өбнінде
 Хахтыхпаан, хорыгып чабалданъ,
 Хатығ сабыснанъ тўгеткен
 Командир Клим Ворошилов.
 Чааласта тығын, ўгреткен
 Чох идерге ыырчыны, сўрерге;
 Чон пілче аны, ырлапча,
 Чоохтапча:—Клим Ворошилов.
 Совет чирінінъ хадарчызы—
 Чинъдірбес пістінъ кўстіг Армия;
 Саблығ анынъ командиры—
 Соратнигы Сталиннынъ—Ворошилов.
 Партия, Сталин хығызалар
 Пістінъ Родинаны арачылирға,
 Прайзыбысты пісті апарар
 Пастағы маршал Ворошилов.

1940 ч.

СТАЛИННЫҢ ЫЧУҢ ЧААГА ПАРАРБЫС.*)

.....
.....
.....
Хырых пір чылда июнь айда
Ханныҥ чаа СССР-ге кірібісті...
Хатыҥ сабыстар күні читкенде
Халых чон ырычаа көдірілді.
 Арғыстар, истінъер, арғыстар,
 Арыҕли өтре пілнъер—
 Арға чоннынъ истіг чуртын
 Адай Гитлер путхапча.
Чүзеер мунъ мөнек чонны
Чарыхтанъ Гитлер азырча,
Час палаларны, ипчілерні
Чобаға санъай тастапча.
 Обал чоxxа совет чонын
 Ол нымарлирға сағынып алған,
 Оолыҥ тісненъ совет чирін
 Ол чиирге тимненіп алған.
Гитлер паза анынъ ордазы
Киректі „тимеер“ пілчелер,
„Германскай фашизмны
Господствовать полар“, тіпчелер.
 Фашизм полған немецтернінъ
 Ханы—„арыҥ хан“ тіпчелер;
 Фашист нимес кізілернінъ
 Ханы—„пуртах хан“ тіпчелер.
Чоннынъ хараан ұр чаап,
Чир полбассынъ син, сазан!
Чир тайманы сын идіп,
Сыыҥа кірбессінъ, чон чеері!
 Миллион чоннынъ пазын чіп,
 Маханъ ханмаан син пұўрнінъ!
 Матырхап піссер ам кіріп,
 Мойнынъ хыйыларын күзендінъ!
Хызыл Армия тирігліг!
Он тоғыс чыл нимес ам!
Хати, хати опытыҥ!
Ойынчых полбас ол ам!

*) Хызырылып пірілче.

СССР ыырчаа сохтырбаан,
 Сағыс киирченъ сыынғанға,
 Сын киреененъ частыхпаан,
 Чӧлег полчанъ сурынғанға.
 Эй, ұлұстіг совет чоны!
 Эленчеткен ұнни истинъер:
 Ээн чазыданъ ачын анъа—
 Эдерееи Гитлерге кӧдірілнъер!
 Хакас чон, син исчезинъ ме?!
 Хазыр кӱннер читтілер ам!
 Хайдаг ние чаа кӱзелче ам,
 Хорғзын анынъ сисчезинъ ме?!
 Холнынъ кӱзін санъай салып,
 Хатыг тоғыснанъ айғазаанъар!
 Хонхты тылда кӱстендіріп,
 Хызыл Армияға пользаанъар.
 Хайди айдас піс тоғынарбыс,
 Ідӧк тудыс фронтта парар;
 Хайди манъзрап піс тудынарбыс,
 Ідӧк табрах Армия кӱс алар.
 Социалистической Хакассия чоны,
 Сталин хығырча, партия хығырча;
 Свободабыс—пістинъ ұлұзібіс үчӱн
 Странабысха пар кӱсті пиреенъер!
 Комсомол, алнында син пастыр!
 Хызыл чиит улустар, пастырнъар!
 Гитлер адайны санъай сабынъар
 Ханныг чаада даа паза тылда даа!
 Комсомол—странанынъ гордозы,
 Хакас чоннынъ алнында тур!
 Хайда даа полза, тоғыста
 Хол-азаанъ чӱлін тынъ тут-тур.
 Чазаа толдыра малны, хакастар,
 Чир дее сипсетпин хадарнъар;
 Чахиин партиянынъ мал ӧскіер,
 Чӧбін Сталиннынъ толдырнъар.
 Пілнъер, арғыстар, прайзынъар,
 Пілнъер, палалар, апсах, инейлер!
 Чахсы тоғынып, полыс итсебіс,
 Чабал Гитлер чара сабылар!
 Тоғыннъар позынъар счастьезы үчӱн!
 Тоғыннъар фронт чинъер үчӱн!
 Тоғыннъар молатча пик полар үчӱн!
 Тоғыннъар ыырчаа сӱрӱн полар үчӱн!

Арғыстар, аарлығ арғыстар,
 Алань аспин, чиньїске ізенн̄ер,
 Чиньдірер ырчы Хызыл Армияға!
 Чиньдірер фашизм советскай чонға!
 Родинабыс ўчўн чааға параанъар!
 Счастьебис ўчўн чааға параанъар!
 Свободабыс ўчўн чааға параанъар!
 Сталиннынъ ўчўн чааға параанъар!

1942 ч.

ЧИНЬІС ЫРЫ.

Чоннарыбыстынъ сын кирее
 Чиньїстіг полар чааласта.
 Чаптанып кірген Гитлерні
 Чох идербіс піс чирінде.
 Чон ханын төкченъ фашизм
 Чир ўстин паспас хачан даа,
 Чалғыс мирдегі социализм
 Чонны көдірер хайда даа.

Припев:

Ах сағыснанъ килзенъер, хончыхтар,
 Аарлығ аалчыбыс поларзар.
 Анъзынып, чаананъ кірзенъер, ырчылар,
 Анъ, хус азиина парарзар.

Көріндес осхас чуртыбыс
 Кўн чили мирге паланънир.
 Көйіркеп кірген ырчыбыс
 Кўл, ойба чили пурладылар.
 Хара кирегін өөрледіп,
 Хан-сөлде чўсче Гитлер.
 Хычанып, піске ачырхап,
 Хызыл Армияға ол көмдірер.

Припев:

Ікі чўс миллион чон чарнин
 Изеп полбассар, адайлар!
 Изестіг командирыбыс—Сталин,

Игелбенъер дее фашистар!
Чабал сағыстыг хасхылар,
Чарабас чирге сынманъар!
Пістінь сабыстар түзүмніг—
Фашист пазынъар үзілер!

Припев.

1941 ч.

МИНИНЪ ЧАХИИМ.

Чил, хуюн саға письмомны
Читтір-пирерлер, алғаным.
Чачында пасхан чахиимны
Чаада ундуба син, брем.
Чон ханын төкченъ фашизмны
Чобат-тур син сарыннанъ.
Чөрерде пирген чахиинъны
Чатпив толдырам тирігненъ.
Адай азығлыг Гитлерні
Анъдарып, сұр син чирінъненъ.
Айланып килзенъ, ипчинъні
Айғап тударзынъ хучаанънанъ.
Хайдаг даа хызаат полчатса,
Хада хонғанынъ ундуба,
Ханныг тартыстар парчатса,
Хараан көрбеспін син тібе.
Анъ сүрінін чох идіп,
Айлан-килерзінъ, алғаным,—
Аллыг көгіске тын алып,
Арға-мойнынъа мин сырылам.
Хатыг сабыснанъ фашисты
Хабырта сап син санъайға,
Хынып идіп тоғысты,
Хозарбыс күсті колхозха.
Хан ісченъ пуур Гитлеринъ
Хамаа пу чаада тизілзін,
Хырых мунъ чонныг Хакассиянъ
Хызыл орденныг сағызын.
Чалтрап турған чарых кун
Чалбах чирні чылытсын,
Чинъістіг знамя алтында
Чааска көрербіс, алғаным.

1941 ч.

ӨРІНІСТІГ КҰН.

Ізіг чүректі өріндірчеткен
Ил чон пайрамы—пістінъ Май—
Илбек чинъистер кѳрмі полчатхан—
Изен ползын, пастағы Май!

Кѳстеліп сыххан чарых кұн
Кѳлбейгенні ол чылытча,
Кѳѳленістіг пістінъ Май
Кѳнънібісті тынъ чарытча.

Кирі апсах, кічіг пала
Хол чидінізіп парчалар,
— „Хайдар сірер?“—сурза,
— „Хызыл площадьсар“— тіпчелер.

Алтынсарых, ұстінсарых,
Іскер, кидер—прай чирде
Аарлап, ырлап Сталинны,
Аарлыг кұнни чон иртірче.

Істеніс, кѳѳленіс өрчиде,
Илбек пістінъ чон кѳглесче.
Ирее, алдарас идіп күрезігде,
Илнінъ чирінде Май иртіпче.

Хан тѳгілістіг чаалас анда
Хачан-полза тоозылар ла!
Хуллатырчатхан істенчі чон
Хада пісененъ пастыпар ла!

Книде, чирде, талайда
Геройствонынъ сабы ѳссін.
Колхоз, совхоз, шахтада
Кѳп чинъистер саны ѳссін.

Читкен чидіге өрініп,
Чир тохтабасха Сталин теен.
Чоннынъ учұн, чааска учұн
Че пазох алнынзар, ұлұстіг чон!

Пір чыл ибріп айланғанынча,
Пазох кѳп чидіг тударбыс.
Паза пу кұннер чағдасханча
Піс чоохтирбыс: „Анымчох, Май!“

Май. 1941 ч.

МАЛ ӨСКІРЧЕНЪНЕРГЕ.

Хадарған малнынъ турлаана
Хакассия прай пик сабыхты,
Хырых өөр анынъ малына
Хати хайығ ам салылды.

Хакассиябыс хаалағ сай
Харах көзіне тыып парча.
Халын өөр чылнынъ сай
Хоза көптеліп, өсметче.

Чіченъ нимезі чох кізінінъ
Чуртазы полбазы тайма ба?
Чиир азии чох ол малнынъ
Чыл ас-полбазы чапсыс па?

Азиин тимненъер, арғыстар!
Астап турбазын ол маллар!
Арығны, чазыны сабынъар.
Арда түзүмніг идінъер!

Пірілген от планын толдырарында,
Пір дее халбанъар, арғыстар!
Прай азиибыс, чуртыбыс таа
Пістіні малда ноо, арғыстар!
Азии, чадыны, суғады—
Ана ол өөні, нанчылар!
Арғыс Сталин чоохтапча
Чалғыс таа кізі тоғынмин,
Чатчатпазын ол көлекте!
Сөрөчілеп чадарға сөддерде
Закон чоғыл амды кемге дее.

Тылнанъ фронттынъ аразы
Табыс-парған—піліньер!
Тооза оттынъ тоғызын
Табрах идерге күстениньер!

Август, 1941 ч.

ПАСТУХТЫНЪ ЫРЫ.

Хадарғаным — колхоз малы, хара хойларым,
Хуба чазыда чайылып чөрнър
хыраларда.
Ибiргенiм — ил-чон малы,
ине хойларым,
Иртеезiнөк тууп пастанъар
часхыда.
Хадарған минiнъ хара хойларым,
халых малы,
Хызыл кўн кидер айлан-парды —
орай улыбысты;
Хынчанъ чирзер чадып аларға,
че парнър!
Хырланъ чирденъ, оттыг чазыданъ,
ам тосханда,
Айландырғаным, хара хойларым,
өбрлiг малым,
Айланып тўзiнър эен чазыданъ,
часпанъ чазыданъ;
Аймах-пасха ўнiнърненъ майланър —
хоос ползын,
Ах пулут чiли көчiп тўзiнър —
өкеер ползын.
Көглезiп сiрер тўсчетсенър, истерге хыныг,
музыка осхас,
Көчiп сiрер парчатсанър, iдөк хыныг,
пулут осхас.
Майлазып инчетсенър — өрiнiстiг маға,
кўлўн-турчам.
Пасхлап отты, парчатсанър — паарсастыг маға,
сағын-турчам:
Алында ирткен туста —
мынынъ алнында
Айдас көп малны пiр кiзi тутчанъ —
ачын пай;
Анзы-мынзы чох пiстег-пiстеглер —
чох-чоос чон
Анынъ хулы улып, алдарап чөрченъ —
аста-суғда чох.
Ам пiстiнъ туста, чон ўлгўзiнде —
тинъ ўлгўде

ПАРОВОЗ.

Чалбах сыртылыг көлбейген чирні
Саны чох ибірче паровоз,
Соона ілдіріп вагоннарны
Сиикче чолынча „обоз“.

Ээн чазыны өтре парча,
Ээлендірче аны табыснанъ;
Янъы тагданъ тага атыхча,
Ээлеп, соолап ол сонъ халча.

Нинче-нинче вагоннарны
Ниик тартыпча кўстіг ол,
Нызрам сындырлыг теерпектері—
Наа техника паза ус хол.

Хуба чазыны ол кизіп,
Хая-тағларны өтіпче,
Хуюннанъ табрах ойлапча,
Хада чил соон сўр-парча.

Тўдўні сығып паровозтынъ,
Тубан, пулут полып өрлепче,
Табрах сиилчеткен поезд соонанъ
Тоозылбас-парбас ол субалча.

Табраанда поезд парчатса,
Тағлар, суғлар, тайғалар
Тыплатхан харахты асханча
Тур-халчалар ай-соонда.

Халын кииге чон „ады“
Хорғыдызы чох шурупталча.
Хри-пазы чох ээн чазыны
Узада, тоғыр кис-чөрче.

1940 ч.

САМОЛЁТ.

Халын киині тобырчадыр
Хатыҥ ханаттыҥ самолёт,
Тиксі чирні ибірчедір
Тилик ханаттыҥ самолёт.

Кииге кире шурупталчалар
Кибрек нимес пропеллерлер
Піліп машинаны ал-чөредір
Пістінъ советскай пилоттар.

Хойыҥ пулуттарны аралап,
Чоҕар кии хыртызын хастапча;
Тигір пөзиин ол синеп,
Піліп аларға харасча.

Талайлар кизіре ырах сииліп,
Харлыҥ пораанны тобырча;
Корабльларға ол хабазып,
Ыраххы полюсты кілепче.

Іди советскай махачы пилот
Тудыҥ пілбин хачан даа учуҕар,
Кирек полза, пістінъ воздушнай флот
Ыырчаа тоҕыр хорыхпин турар.

1940 ч.

ШТЫГАШЕВ
ПЕТР ТАРАСОВИЧ

(1886—1943 чч.)

Штыгашев Петр Тарасович 1886 чылда Таштып райондагы Чоғархы Мадыр аалда чох-чоос анъчынынъ семьязында төреен. 11 частыгда Мадардагы миссионерскэй церковно-приходскэй школада ўғреніп пастаан. 1900 чылда, церковно-приходскэй школаны тоозып, Бийскэй миссионерско-катехизаторскэй училищее кірген. Ол училищееде духовнай кадрлар тимнеченънер.

1908 чылда, миссионерско-катехизаторскэй училищени тоозып, П. Т. Штыгашев, абыс полып тоғынарға хынмиң, школазар ўғретчі полып тоғынарға парған. Ол тустанъ сығара поэзынынъ чуртазы тоозылғанча поэзынынъ хынчатхан киреен—школа тоғызын тастабаан. Ол Мадардагы, Киндірлігдегі, Соос пилтіріндегі, Ис пилтіріндегі паза аннанъ даа пасха, Асхыс паза Таштып районнарынынъ школаларынынъ устағчызы полып тоғынған.

1930 чылда Штыгашев аргысты облОНО Черногоркадагы горно-промышленнай училищезер тоғынарға ысхан. Ол школада Петр Тарасович 11 чыл тоғынған. 1939 чылда Черногорканынъ істенчілері аны Черногорскэй городской советтынъ депутадына избирать полғаннар.

1941 чылда Петр Тарасович Абаканзар областной национальной издательствозар ызылған полған, анда 1942 чылға читре тоғынған.

Ўғретчі полып тоғынып, Петр Тарасович чоннынъ устнай творчествозынанъ интересоваться полчанъ; ырлар, рассказтар, кип-чоохтар пазып, ананъ оларны обрабатывать полчанъ. Фольклорнай произведениелернінъ мотивынанъ Штыгашев аргыс поэзынынъ оригинальной произведениелерін пасчанъ. Ол онъдайнанъ, анынъ „Манънай вожак“, „Теерке кнес“, „Апон чалчы“ тіп стихотворениелері пазылғаннар.

П. Т. Штыгашевтың стихотворениелери, тилбестеен произведениелери 30 чылларда печататся полуп пасталганнар. Че Петр Тарасовичтынъ школаа тынъ хынып тогынганы паза улуг общественной тогызы агаа пукулее литературнай тогысха сабыл-парарын пирбееenner. Поэзиянанъ ол угретчи паза общественной тогыстанъ пост туста, тынанган на туста заниматься полчанъ. Андаг даа полза, Петр Тарасович хакаскай литературанынъ озериине улуг влияние иди, анынъ тостетчиленинъ пирси полча.

П. Т. Штыгашев аргыстынъ илееде коп рукописьтары читре тогынылбин халганнар. . . Петр Тарасович 1943 чылда уреп парган.

ХАКАС ЧИРІНІНЪ ПАЙЫ.

Пістінъ хакас чирінде
Прай тузалыгъ нима пар:
Палых, анънар, хустар даа
Паза аарлыгъ металлар.

Хара тағнынъ істіненъ
Хара көмір хазылча,
Хакас чирі анынанъ
Хызылчарны¹⁾ азрапча.

Ала тағлар аразынанъ
Алебастр хазылча;
Аннанъ тоғыр хаяданъ
Ах барит тас аылча.

Көк хаялыгъ Узун чул
Киндір тастыгъ полчадыр,
Көгер-турған „Пулан көл“,
Көні тағда турчадыр.

Сорлап аххан Нимір суғ
Сайда алтын тутчадыр;
Саалап аххан Нині суғ
Сарыгъ тіген пирчедір.

Тибік суғнынъ хазында
Тимір теерпек айланча;
Таснанъ пірге алтынны
Тооза унадып ол пөлче.

Өленъ суғнынъ тағлары
Өтре чис, молаттығлар;
Өөн тайғанынъ анънары
Өөрненъ анда чөрчелер.

¹⁾ *Хызылчар*—Красноярск.

Пилденъ сыхханъ Сон чулда
Пик тыт агас кизилче;
Пӧле чарған хаяда
Прай аймах сыр табылча.

Тойым чулнынъ истинде
Тағлар парчан утелче;
Тасты сыныхтап кӧргенде,
Тооза чисті таптырча.

Парчазын чоохтап полар ба
Пайынъны сининъ, Хакассия?
Прай ла чиринъде сининъ
Пӧгині дее чох кӧп изинъ!

Пай пістинъ Хакассия,
Пай пістинъ прай страна—
Ол компартиянынъ сылтаа,
Ол Сталиннынъ устaa.

1940 ч.

КОЛХОЗНИКТАРҒА.

Часхы тим айланысча,
Чалтрап-ала кун сыхча,
Чазы чапсых чыстанча,
Чадарға манъ чох тіпче.

Күстіг пістинъ колхозтар,
Кӧгліг сығып чазызар,
Кӱр „харатты“ чидіне,
Кӱбӱр чирні таланъар!

Алындағы онъдайбынанъ—
Апсахтарча ам полбин,
Аграномнынъ ўгредииненъ
Арығ астар таарынъар.

Кӧп чирге суг чайдырып,
Кирек чох отты чулнъар;
Кӧнънібісче іди ӧскіріп,
Кӧп урожай алаанъар!

1941 ч.

АНИСАНЫҢ ТОҒЫЗЫ.

Алындағы тимнерде
Апсахтарча полчанъмыс,
Асхыстағы тигірибде
Абыстарны исченъміс.

Киректігні туста итпін,
Кирек чоxxа салдырып,
Кирі, чииді ол туста
Пір кибірни тутчанънар.

Тигірибденъ ибзер киліп,
Тыннарынға ачынчанънар;
Тоғыс киреен ундубызып,
Тоғланғанча ісченънер.

Түзеен түс ле ол осхас,
Түн хараа ла полғандағ;
Төреең орай олғаннар
Түбі чох чоохха киртінмес.

Амды ипчі ирненъ тинъ,
Аарлығ чуртты көдірче;
Анынъ узы алныбыста
Алтын чілі чылтрапча.

Колхозта мин тоғынчам,
Көп киректер апарчам;
Күннің норма толдырчам,
Күзімні мин аябинчам.

Иртен чазаа мин сыхчам,
Ирке малны үдесчем;
Ибге киліп, хайынчам,
Ізіг тамах пызырчам.

От, хыралар тузында
Одырарға манъ чоғыл,
Уйғуда чатхан улусха
Ундар хыртыс мин полчам.

Аяс күннер килгенде,
Азых малға тимнепчем;
Ас-тамахтар пысханда,
Алтын помнар палғапчам.

Маға пирген пом планын
Марығ идіп толдырчам,
Маттап мин сірен-парзам,
Мунънанъ азырох пирчем.

Пайрам читсе, мин клубта,
Парып, ойыннар көрчөм;
Пос тим килзе, школада
Пичикке, санға чапсынчам.
Ударниктар прайзыбыс полып,
Улам чуртты пик идербис;
Удур килген ырычыларны
Уур-төбінтин сабарбыс.
Пазым мининь чарыпча—
Прай киректи сизинче;
Партия түс апарча—
Привет Сталинға пирчөм!

1939 ч.

ЧАЛЧЫ¹⁾

Апон тіп пір чох кізі
Абыста чалчы полған.
Алты чылча тоғынып,
Алымнань ол сых-полбаан.
Иркін хринда узучань,
Иргі таарын чабынчань.
Иртен ирте тонанчань,
Ибде тоғынып хайынчань.
Чіг ілекнень чай ізіп,
Чазызар отха ол парчань.
Чалбах соорлар таарлап,
Чадап ла ибзер килчень.
Абыс, пасхыста турып,
Апонны тынь көксечень:
„Аар соорлар син салып,
Аттарны тирлетчезинь!“
Узун састыг абысха
Удурлап чоохтанмачань.
Узүгі чох ол хырыстырып,
Улуғ ла тын-сал-чөрчень.
Айнынь соонань ай иртіпче,
Абыс чурты хайнапча;
Апон маттап тоғынча,
Арыгдань агас тартыпча.

¹⁾ Рукописынынь соонда автор пиди пас-салған: „Мадыр, Таштып районы, 1910 ч“.

Пастап ла пу стихотворение 1 № альманахта 1940 чылда сыххан.

Ипч ізі ибде чуртап,
 Ирін тилем көрбеченъ;
 Иртенненъ-ала астап,
 Иирге теере істенченъ.
 Малларны чахсы көріп,
 Манъат отнанъ азрачанъ;
 Майыхханча тоғынып,
 Мах абыстанъ испеченъ.
 Чылнынъ соонча чыл ирткен,
 Чап абыс улам на паян;
 Чалчы Апон хызылған,
 Чалғыс турачаан сатхан.
 Ағас чахсы тимнедіп,
 Абыс тура пүдірткен;
 Апон арғыс саназып,
 Арығ-хуруғ сых-парған.
 Пар-чох күзін прай пиріп,
 Пір дее ниме табынмин,
 Пүўр абысты пайыдып,
 Позы тасхар чат-халған.
 Чалчы кізі тоғынчанъ,
 Чурт ибіне тартынчанъ;
 Чабас төреен Апоннынъ
 Чалғыс тыны ла халған.
 Худай сөстіг тох абыстар,
 Хурт-хоос осхас полчанънар:
 Хайда ниміс тапсалар,
 Ханын ўзе сорчанънар.

ТЕЕРКЕ КНЕС¹⁾.

Иргідегі тустарда,
 Ис-пилтірі тіп аалда,
 Илнінъ пазын устачанъ
 Иттіг Теерке кнес полчанъ.
 Хазыр полчанъ Теерке кнес,
 Халых чонны тынъ хысчанъ;
 Харысчатхан прай улус
 Хамчыбынанъ чыртырчанъ.

¹⁾ 1928 чылда П. Штыгашев, Соос-пилтірінде ўгретчі полчадып, Казагашев Аран апсактынъ Ис-пилтірінде кнес полған Теерке пай-данъар чоохтаан чоогын пас-салған. Соонанъ ол чоох „Теерке кнес“ стихотворениенінъ бйіне салылған полған. Пу стихотворение пастан ла 1 № альманахта 1940 ч. сыххан полған.

Арга чонны ол чыгчанъ,
Арыг албан салдырчанъ;
Айландыра прай пайларны
Арағананъ ол сыйлачанъ.
Сыдан-полбас чоhtarны
Сымышпынанъ чыртырчанъ;
Сыдир, кӱйтӱк пайларга
Садыг малын алдырчанъ.

Кнес оол амыр чуртапча,
Киреен чахсы апарча;
Кӱннӱнъ аалчылар ол кирче,
Кӱр тамахнанъ азрапча.
Хазаада мал кӱптелче,
Хылыхха нима чарапча;
Холга ахча киргелече,
Хоных чахсы пиктелче!

Аймах тогыс хозылып,
Айландыра хол тӱлече,
Амды Теерке улам пайып,
Аяг чох чалчы чаллапча.
Ол тустарда хакас пайзар
Русскай пайлар килченънер;
Олар прайзы Тееркезер
Оой сӱмененъ кӱрченънер.

Хакас пайларнанъ сыйлазып,
Хынган чирнӱ алчанънар;
Халых чоннанъ чазырып,
Хара пӱчӱк итченънер.
Пастых Теерке Соос чирнӱ
Пай русскайларга сатхан;
Прай чох-чоосты ӱредӱп,
Покос, чир чох артысхан.

Хапнанъ ахча ол алган,
Русскай пайларны сыйлап;
Харны анынъ ӱс-сыххан,
Хатыг улам пол-сыххан.
Паза Киндӱрлӱг чирӱн
Пай нанчыларынаох сатхан,
Пазох Теерке кнес иткен
Пӱр дее чонга искӱрбин.

Киндӱрлӱгдӱгӱлер тыстанмин,
Кӱсненъ чирӱн пласханнар.
Кӱр пайларданъ хорыхпин,
Кӱрезерге кӱргеннер.

Симіс пайны чыртханнар,
 Санъай сағыс тутханнар;
 Сиденнерін оотханнар,
 Сырай, хол палыглааннар...
 Хара хусхуннар чіли,
 Хакас, русскай пиглер
 Хада-піріге читкеннер,
 Хатыг чарғы иткеннер.
 Нинче-де кізіні чыртханнар,
 Нинчезін-де чапханнар;
 Пастагчызы полған кізілерін
 Паза айланмасха ысханнар.
 Чахсы даа сурағ итпин,
 Чарғы киреен тоосханнар;
 Чирденъер дее чоохтабин,
 Чыылыға піди тееннер:
 „Малнанъ хончатхан улус
 Маннап хыра тартпинча,
 Махалыг чир кирек нимес—
 Малға сас, таг даа чарапча.
 Русскай пай чирненъ хонча,
 Оларға чир кирек полча;
 Ол асты көп тартыпча,
 Одырбин даа тоғынча“.
 Айландыра чох-чоостар
 Анда сым на турғаннар;
 Ананъ, хол саап, чоохтааннар:
 „Ахча даа күстігөк полтыр!“
 Чох-чоостар үреченъер;
 Чирін тооза саттырып,
 Чиркеен пай күрленченъ,
 Чабал Тееркее ізеніп.
 Харанға чон чоохтасчанъ
 Хайди Теерке пайычаан,
 Харах көзіне сым полчанъ,
 Хазыр пигденъ чалтанып.
 Хайди-піди хоп полза,
 Хомай ол кізее полчанъ;
 Хоза сылтаг табылза,
 Хатыг чыртысты көрченъ.
 Хол, азағын палғатчанъ,
 Хара чирге тастатчанъ;
 Хырых сымыш турғысчанъ,
 Хан идіненъ чачрачанъ.

Чабал үнненъ хысхырчанъ,
Чирні тісненъ хабынчанъ;
Чара алчаа чох полчанъ,
Чалғыс тынныг ла ол халчанъ.
Іди хакас үреченъ,
Іди чирін платырчанъ;
Іди Теерке пайычанъ,
Іди чирні ол сатчанъ.

* * *

Чыл соонча чыл ирткен,
Чырғааннынъ түгенчизи читкен;
Чох-чоос чоннар пірігіп,
Чох иткеннер оларны.
Хара сағыстыг ханчылар
Класс полып інгеннер;
Харагы тоспас Теерке кнес
Хадох андар сүрдірген.
Көрінмес хрилыг чазылар
Көкненъ артых өнъзінген,
Күр Тееркенінъ уязы
Колхоз туразы пол-парған.

1940 ч.

МАНЪНАЙ ВОЖАК.*

Мадыр суғнынъ хазында
Манънай анъчы чуртачанъ;
Манъат, истіг тайғада
Марачы ол тустачанъ.
Маннап хыра тартпачанъ,
Мал хазаада тутпачанъ;
Манъзранмин тимненченъ,
Марачызына чөр-сыхчанъ.
Чалғыс ады пар полып,
Чорых анынанъ итченъ;
Чарых кўнни иртіріп,
Чачрах анъны хадарчанъ.

*) Штыгашев П. Т. үгречеткен чылларда каникулга килзе, фольклор чыгчанъ. Пу стихотворение анынъ ағазы чоохтаанынанъ пазылған; рукописьтынъ соонда піди пазыл-парған: „Ағамнынъ чоогы, 1905 чыл, августтынъ 2 кўні“.

Атхан-тапхан анънарын
 Алым учұн пир-салчанъ;
 Анынъ көмес халғанын
 Азыхха ла тут-салчанъ.
 Чылданъ чылға ол анънап,
 Чыс тайғаны прай пілченъ;
 Чапчанъ анънарны китеп,
 Чоо атхлап ол алчанъ.
 Чалғыс адына мўніп,
 Чиит улусты ал-чөрченъ;
 Чорых ырыстыг полып,
 Чөріс тикке полбачанъ.
 Ах тасхылларча чөріп,
 Аймах анънар атчанънар;
 Андох терізін сойып,
 Анънынъ идін чіченънер.
 Күскү читсе, тиін атып,
 Көпті олар табынчанънар;
 Көйтік садығчаа садып,
 Күчүр чох үлесченънер...
 Ачын пайлар піл-салып,
 Арағалыг килченънер;
 Анъчы Манънайны чаллап,
 Алтын кілеп чөрченънер.
 Аяс күн ізіг салчанъ,
 Ах „Хан-сын“ чалтрап турчанъ;
 Анъчы Манънай чол салчанъ—
 Абаканны чохтачанъ...
 Ай артығынанъ чөріп,
 Алтын айдас тапханнар;
 Ах тасхылны ибріп,
 Аарлыг тастар көргеннер.
 Тапхан суғны столбалап,
 Тіген ағас кисченънер;
 Төрт хырлыг иде чазап,
 Танъмалап турғысчанънар.
 Пайларны көп ал-чөріп,
 Пір дее нима албачанъ;
 Пос адын чоо иреелеп,
 Полыс чир дее көрбеченъ...
 Манънай ибде одырған,
 Манъат нымахтар салған;
 Маттап чазап апарған;
 Махтап аны чон искен.

Алыптар тудысханын
 Артых хоостап апарған;
 Ачын пайнынъ хыйтығын
 Ачығланып ол харғаан.
 Халых чон мыны истіп,
 Хада-пірге хомзынчанъ;
 Харахтары частанып,
 Харғасты ол пирченъ.
 Пір кўскўде ол чўріп,
 Пўзік чирде „суғ“ тапхан;
 Пазын, чўзін чууп кўріп:
 „Пу суғ тик суғ полбас“ теен
 Пу хабар прай чайылып,
 Парчан чонға истілген
 Пілченъ кізі чох полып,
 Прай іди ле ус-парған.
 Иледе тим ирткенде
 Истіл-парған Минсуға,
 Искен чоохты пілерге
 Имчілерге киліскен.
 Минсуғданъ олар сығып,
 Мадыр суға читкеннер;
 Манъат чоохнанъ апарып,
 Манънайны чаллааннар...
 Истіг адын изерлеп
 Имнегчілерні пастаан;
 Ирее чолда кўп кўріп,
 „Имніг суға“ ол читкен.
 „Чылығ суғны“ сыныхтап,
 Чўрекке чарир тееннер;
 Чибіргі кўн иртіріп,
 Чорых ибзер тутханнар.
 Чол кўзідіп чўрген ўчўн
 „Чол вожагы пол“ тееннер;
 „Чылығ суғ“ тапхан ўчўн
 Чис таныхты хазааннар...
 Манънай ал-чўрген пайлар
 Манъат алтын чуғчанънар,
 Мадыр чирін иртченънер,
 Манънайға кўрбеченънер.
 Кўп чон чўріп имненченъ,
 Кўбізі прай чазылчанъ;
 Кўрорт осхас ол полчанъ,
 Кўгненъ чон чўр-турчанъ.

Харам пайны кӧдіріп,
Хан чонға полыспачанъ;
Хайди-полза чон чуртап,
Харнына ла тоғынчанъ.
"Чылыг сугны" ол азып,
Чахсы даа нима кӧрбеен;
Чабал пайға тоғынып,
Чох поэтынанъ ол халған.
Совет ұлгузі киліп,
Санъай чохха полысча;
Сидік тайғаны ўтеп,
Сомчанъ курорт пўдірче.

1940 ч.

КҰСКҰ.

Тоғыс улам ӧӧнінде,
Трактор чирні харалтча,
Тӧрім кўннің хубулча,
Тіріг-тынның тарапча.

Улуғ ӧӧрненъ чыылызып,
Удур-тӧдір тапсазып,
Узун мойынның турналар
Узах чорых парчалар.

Ағас пўрі чайылча,
Аал, чолларча ойлапча,
Арығ істі сарғалча,
Алтын чілі чалтрапча.

Колхозниктарның маллары
Кӧӧлче оттап, тосчалар,
Кўстіг чонның палалары
Кўннің школаа чӧрчелер.

Алып кўстіг колхозтар
Ах чазыда полчалар,
Аймах астар саапчалар,
Чонның пайын хосчалар.

1935 ч.

ЧАСХЫ.

Харлар, пустар хайылчалар,
Хатыҥ хысхы тоозылча;
Хыныҥ кўннер айланчалар,
Хызыл часхы пасталча.

Аалға хустар чидісчелер,
Аймах чирденъ айланып;
Аарлыҥ уннер истілчелер,
Арыҥ суғны тіргізіп.

Піріктірген ирке маллар,
Пір хазааданъ сыхчалар;
Прайзы көні чазы, пуксер
Пик азралға парчалар.

Колхоз чоны кўстенchedір
Көп аймах ас таарирға;
Күрезігні апарчадыр
Күстіг хониин тыыдарға.

Чылыҥ нанъмыр тоолапчадыр,
Чирнінъ паарын нымзадып;
Чаяхтар алчасчадыр,
Чарых кўнге өрініп.

1935 ч.

СОДЕРЖАНИЕ

Советской Хакассиянынъ пастагы писательлары	3
---	---

КОКОВ МИХАИЛ СЕМЕНОВИЧ	<i>(биография)</i>	17
-------------------------------	--------------------	----

Орiнiстiг тоғазыг <i>(рассказ)</i>	19
Акун <i>(пьеса)</i>	45
Сталиннынъ адынанъ <i>(стих)</i>	97
Оскен чирiбiс СССР <i>(стих)</i>	98
Хакас чирi <i>(стих)</i>	99
Комсомол <i>(стих)</i>	100
Изен, аарлыгъ Май! <i>(стих)</i>	101
Тимдебiс хачан даа	—
Призывниктынъ ыры <i>(стих)</i>	102
Пистизинъ <i>(стих)</i>	103
Ипчiлер ыры <i>(стих)</i>	105
Самурайлар кбкееинер <i>(стих)</i>	—
Ыланмас <i>(стих)</i>	107
Сын чўрек <i>(стих)</i>	110
Хысхачах тахпахтар <i>(частушкалар)</i>	111

АРШАНОВ МИХАИЛ АЛЕКСАНДРОВИЧ	<i>(биография)</i>	115
-------------------------------------	--------------------	-----

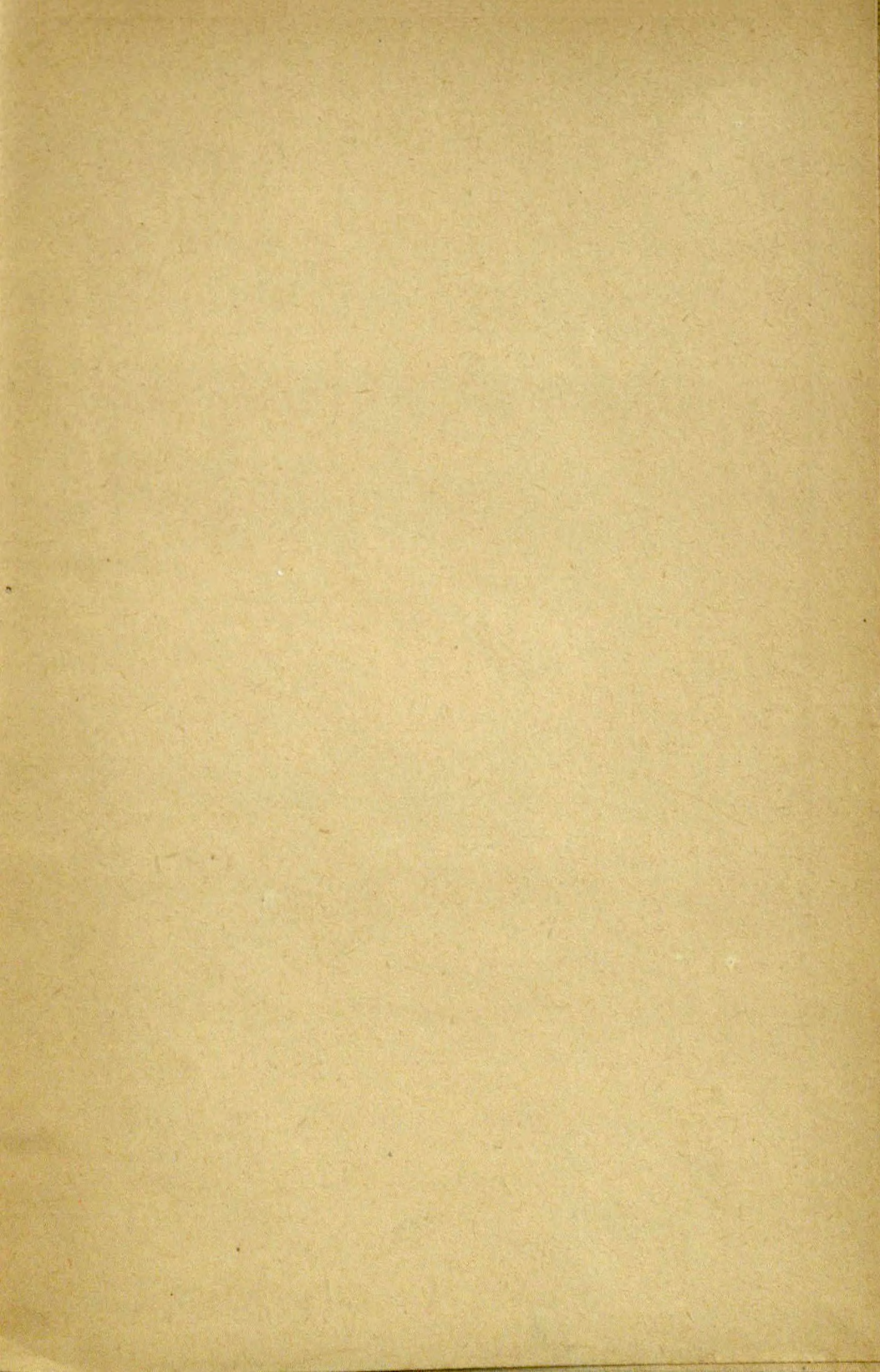
Ленинненъер <i>(стих)</i>	116
Чарых чылтыс <i>(стих)</i>	117
Ленинненъ Сталиннынъ партиязына <i>(стих)</i>	118
Москваланъар <i>(стих)</i>	119
Советской Хакассия <i>(стих)</i>	121
Одн законыбыс <i>(стих)</i>	123
Пистинъ кандидалыбыс <i>(стих)</i>	123
Пастагы Маршал <i>(стих)</i>	124
Сталиннынъ ўчўн чаага парарбыс <i>(стих)</i>	125
Чинъыс ыры <i>(Ыр)</i>	127
Мининъ чахиим <i>(стих)</i>	128

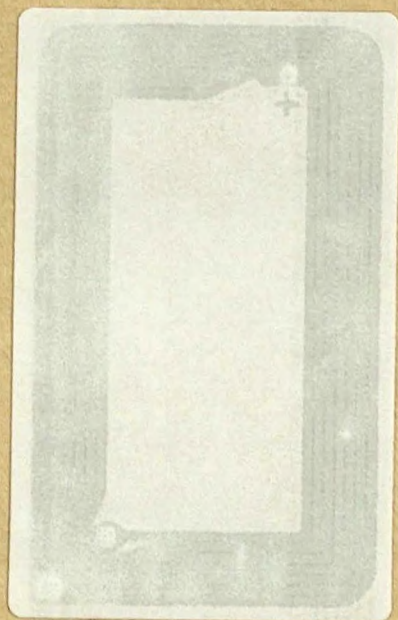
Оріністіг кўн (стих)	129
Мал ѓскірченънерге (стих)	130
Пастухтынь ыры	131
Хыс паланынъ ыры	132
Паровоз (стих)	133
Самолёт (стих)	134

ШТЫГАШЕВ ПЕТР ТАРАСОВИЧ	(биография)	136
--------------------------------	-----------------------	-----

Хакас чирінінъ пайы (стих)	139
Колхозниктарға (стих)	140
Анисавынъ тоғызы (стих)	141
Чалчы (стих)	142
Теерке кнес (стих)	143
Манънай вожак (стих)	146
Кўскў (стих)	149
Часхы (стих)	150

Редактор А. К. Манаргин.

Паазы 5 сал. 350